

Nadace Útěk, vyhnání, smíření

Koncepce stálé expozice

*Nadace Útěk, vyhnání, smíření
Koncepce stálé expozice*

Dr. Gundula Bavendamm [Ředitel]
Uta Fröhlich
Andrea Kamp
Andrea Moll
Johanna Wensch
Daniel Ziemer

V Berlíně, v červnu 2017

Překlad: Jana Lüth

Kancelář
Mauerstraße 83/84, 10117 Berlin
Tel.: +49(0)3018 615-73 00
E-mail: info@sfvv.de
www.sfvv.de

Obsah

Předmluva	[S. 4]
Metodické vodítko	[S. 5]
Obsah	[S. 9]
1. Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě	[S. 11]
2. Útěk a vyhánění Němců v evropském kontextu	[S. 20]
3. Uprchlíci a vysídlení v Německu od roku 1945	[S. 36]

Předmluva

Nadace Útěk, vyhnání, smíření předkládá poprvé ucelenou koncepci své stálé expozice, která vychází z koncepce vypracované v roce 2012. Klíčová témata přitom zůstala beze změny. Nová verze rozvíjí původně formulované *Koncepční úvahy* a propojuje obsahovou stránku expozice s didaktickými zásadami a konkrétním řešením výstavního prostoru. Na rozdíl od důsledného chronologického pojetí, jak s ním počítal původní návrh z roku 2012, je dnešní koncepce založena na tematicko-chronologické struktuře. Budoucí stálá expozice je rozdělena do tří tematických celků umístěných na dvou podlažích. Úvodní část "Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě" (pracovní název) v prvním patře (600 m²) přinese historický přehled a vyzdvihne význam tématu především pro dějiny 20. století. Tematické bloky zaměřené na příčiny, fenomény a diskurzy o této problematice prohlubují jednotlivé aspekty, rozšiřují úhel pohledu, kladou univerzální otázky a zasazují je do vztahu k současnosti. Ve druhém patře (700 m²) se nachází část „Útěk a vyhnání Němců v evropském kontextu“ (pracovní název) a „Uprchlíci a vysídlenci v Německu od roku 1945“ (pracovní název). V kontextu evropských dějin druhé světové války a nacistické expanzivní, okupační a vyhlazovací politiky se pohled zaměřuje především na útěk a vyhnání Němců a jejich následnou integraci do společnosti v západním a východním Německu, včetně důsledků těchto událostí doznívajících až dodnes.

Nadaci v její práci intenzivně provázela a vynikajícím způsobem podporovala nová vědecká rada, ustanovená v prosinci 2016. Koncepce se stane závazným základním dokumentem teprve se souhlasem správní rady Nadace. V následné fázi vznikne v úzké spolupráci Nadace s projekční firmou Atelier Brückner předběžný návrh estetické podoby a prostorového řešení výstavy. Současně se bude průběžně pokračovat v další konkretizaci stávající koncepce (prezentace, grafická znázornění, texty, mapy, média, audioprůvodce). Rešerše týkající se exponátů budou navazovat na stav dosažený v březnu 2016. Výsledkem komplexního procesu plánování, odvíjejícího se ve více fázích, bude nakonec scénář, na jehož základě se výstava připraví a realizuje.

Metodické vodítko

Stálá expozice bude mít tři části umístěné na dvou podlažích. V prvním patře prezentuje oddíl „Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě,, (pracovní název) na ploše o přibližně 600 m² historický přehled tématu, který doplňují prohlubující tematické bloky zaměřené na příčiny, fenomény a diskurzy. Ve druhém patře jsou na ploše o rozloze asi 700 m² umístěny chronologicky pojaté části výstavy "Útěk a vyhnání Němců v evropském kontextu" (pracovní název) a „Uprchlíci a vysídlení v Německu od roku 1945“ (pracovní název). Výstava ve druhém patře připomíná nejprve vynucenou emigraci občanů židovského původu po převzetí moci nacisty a pokračuje rokem 1938. Do této doby se datuje počátek vývoje historických událostí v důsledku nacistické expanzivní politiky, které v následujících letech vedly k vyvrcholení vyhánění a útěku 20. století.

Současná koncepce výstavy naplňuje a dále rozvíjí stěžejní témata a jejich kontext tak, jak je stanovila koncepce Nadace z roku 2012. Prezentace připomíná zejména vyhnání a útěk Němců a přibližuje se k němu dvojím způsobem: v první části výstavy pomocí evropského pohledu na nucenou migraci především ve 20. století a ve druhé části jejím zasazením do souvislostí druhé světové války a nacistické expanzivní a vyhlazovací politiky. Také třetí část výstavy, zabývající se osudem vysídlených a uprchlíků po roce 1945, zachovává evropskou perspektivu. Důležitým cílem přitom je ukázat, že mezi nucenou migrací a genocidou existuje kategoriální rozdíl. Zároveň však výstava jasně dokládá, že oba fenomény vykazují v průběhu své historické geneze styčné body. Základní postoj Nadace vůči otázce vzájemného porozumění, mnohvrstvé perspektivy a smíření je v koncepci výstavy vyjádřen různými způsoby: důsledným historizujícím přístupem k tomuto kontroverznímu tématu ve smyslu celkově vyvážené výpovědi; zobrazením klíčových témat a univerzálních otázek se zaměřením na současnost a svět skutečného života; explicitním zviditelněním různých postojů a kontroverzních pohledů, stejně jako líčením konkrétních příkladů snah o smíření v minulosti i současnosti.

Nosným prvkem koncepce výstavy je vzájemné propojení obou podlaží expozice. Část v prvním patře má být úvodem do tematiky druhého patra. Naopak prostor druhého patra, zabývajícího se 2. světovou válkou a zkušenostmi Němců, je zase pojatý jako exemplární prohloubení tematiky univerzálně-evropsky zaměřené části v prvním patře. Koncepční propojení vzniká tím, že se klíčová témata a otázky prezentované v prvním patře, opakují v prezentaci 2. světové války a zejména v historii Němců ve druhém poschodí. Na základě kombinace historického přehledu a jeho prohloubení na jednotlivých příkladech si lze z muzeálně didaktického pohledu vytvořit historicko-politický názor. Obsah i členění všech částí výstavy

umožňují velmi vhodným způsobem navázat na aktuální učební osnovy. Díky koncepční ucelenosti je možné připravit celou řadu různorodých vzdělávacích programů a prohlídek, do kterých se zahrne expozice na obou podlažích a které budou fungovat oběma směry. Svým komplexním pojetím představuje plánovaná výstava širokou nabídku pro heterogenní publikum. Různým způsobem akcentované, ale vzájemně tematicky propojené části expozice vycházejí vstříc odlišným cílovým skupinám a zájmům. Výstava se obrací jak na návštěvníky¹, kteří chtějí získat všeobecný přehled, tak i na ty, které zajímá především problematika vyhánění a útěku za 2. světové války, a to především historie německých obyvatel.

Důležitým znakem koncepce je využití architektury budovy a jejích výhod. Většina návštěvníků bude do prostor stálé expozice přicházet ze vstupní haly po monumentálním schodišti vedoucím do prvního patra. Zde se před nimi rozevře rozlehlý sál bez sloupů, který nabízí volnost při prostorovém řešení expozice a hodí se velice dobře pro úvodní část expozice „Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě“. Tato část je koncipována jako otevřený parkúr, který dané téma prezentuje především pomocí médií, map a instalací. Cílem je přiblížit obecně přístupným způsobem příčiny, podmínky, průběh, dimenze a následky nucené migrace až do současnosti. Návštěvníci se seznámí s významem státně nařízených přesunů skupin obyvatel pro evropské dějiny 20. století. Jasně přitom vyplyne mocný účinek zejména etnických, ale také náboženských a sociálních argumentačních vzorců na odstranění částí obyvatel prohlášených za menšinu. Čelné místo v sále bude zaujímat mediální instalace přibližující přehledně a názorně časové, prostorové i kvantitativní dimenze etnických čistek, vyhánění a útěku v kontextu válek a ozbrojených konfliktů na evropském kontinentu. Prostřednictvím této instalace je zároveň zřejmé, že s koncepcí mezinárodního práva o ochraně menšin a pozdějším odsouzením vyhánění obyvatel začaly působit i civilizační protisíly. Kolem centra instalace je umístěno několik tematickým bloků, které osvětlují klíčové aspekty spojené s nucenou migrací: konkurující pojmy a diskurzy; význam národa a nacionalismu; útlak a násilí; tábory jako prostor přenosných zkušeností a mezinárodní právo jako prostředek restrikce a trestního stíhání za zločin vyhánění obyvatel. Tyto bloky jsou koncipovány formou historicko-tematických průřezů, které prohlubují historický přehled expozice, vyzdvihují univerzální aspekty a propojují dané téma s přítomností.

Ve druhém poschodí se nachází nejprve část výstavy s názvem "Útěk a vyhnání Němců v evropském kontextu". Časový rámeček chronologicky na sebe navazujících úseků vymezuje dobu od roku 1938 do roku 1948. Tato prezentace se zaměřuje na

---

¹ Pro snadnější čtení se v textu používá pouze mužský rod, který se ale vztahuje vždy na osoby mužského i ženského pohlaví.

nucenou migraci za 2. světové války a po ní. Ústředním tématem je přitom vyhánění německého obyvatelstva, které je zasazeno do kontextu 2. světové války a nacistické expanzivní a vyhlazovací politiky. Expozice názorně přibližuje časový průběh, prostorové dimenze, rozsah a rovněž následky vyhánění a útěku pro společnost i jednotlivce. Patří k tomu i bezprostřední souvislosti mezi vyháněním Němců a vyháněním jiných skupin obyvatelstva.

V dalších oddílech výstavy, které jsou ve svém uspořádání vedeny paralelně k tématu, je zobrazena rasisticky zdůvodňovaná nacistická válečná, okupační, přesídlovací a vyhlazovací politika a následné plány Spojenců, polské a československé exilové vlády a Maďarska týkající se poválečného uspořádání Evropy, a s ním spojeného vyhnání německého obyvatelstva.

Evakuace, útěk a vyhánění Němců budou - i přes všechny vzájemně se překrývající aspekty - pojednány diferencovaně a odděleně. Faktory, které sehrály rozhodující roli pro velmi rozdílnou situaci v jednotlivých regionech, bylo válečné dění a s ním spojený, rychle se měnící průběh fronty. Důležitým prvkem této části expozice o nucené migraci je dimenze historických zkušeností. Tento pohled přibližuje různorodost a intenzitu zážitku vyhánění. Vylíčení událostí na základě výpovědi o historických zkušenostech nabízí možnost osvětlit vzájemné spletené vztahy aktérů a jejich zájmy, motivy a jejich rozhodovací možnost. Vedle postižených občanů, očitých svědků a pasivních zasvěcenců se výstava zaměří také na osoby zodpovědné za plánování a organizaci vyhánění. Přehledy a mapy poskytnou navíc představu o specifických rysech historie německého osídlování příslušných regionů.

Expozice je v rámci jednotlivých chronologických úseků členěna také územně, aby bylo možné zachytit souběžnost mnoha událostí a jejich komplexní průběh. Jednotlivé případy dokládají změny na lokální úrovni včetně kauzálních souvislostí. Důležitou roli přitom hrají lidé a jejich životní osudy, které mohou časově i tematicky přesáhnout hranice klíčového tématu.

Třetí část výstavy „Vyhnaní a uprchlíci v Německu od roku 1945“ se na závěr zabývá dlouhodobými společensko-historickými dopady zkušeností útěku a vyhnání až do současné doby. Toto téma, včetně přijímání vysídlenců a takzvaných pozdních vysídlenců, bude pojednáno jak z perspektivy postižených, tak také z pohledu německé společnosti, která je přijala. Roli přitom hrají jak kontroverzní debaty, tak i iniciativy smíření s přihlédnutím k evropským souvislostem, ale i předávání těchto vzpomínek z generace na generaci.

Zatímco v prvním patře stojí v popředí mediální instalace, budou na druhém poschodí převládat zejména vystavené originální exponáty. Tento výstavní sál, který je téměř bez oken, nabízí optimální konzervační podmínky pro vystavení

těchto předmětů. Nadace má ve svých sbírkách velký počet třírozměrných exponátů, vyprávění vzpomínajících, ego-dokumentů a rozhovorů s pamětníky. Pro trvalou expozici budou přednostně vybrány exponáty, které lze spojit s konkrétními životními příběhy nebo se zvláštními zkušenostmi. Důležitou roli hrají ale také grafická vyobrazení a mapy, které názorně přiblíží cesty osob a skupin v souvislosti s vyháněním a útekem.

K názornému přiblížení tématu budou v rámci celé výstavy sloužit multimediální formy prezentace. U fotografií a exponátů je z kurátorského hlediska velice důležité kriticky přezkoumat jejich zdroj. Zvažuje se proto například zřízení jakýchsi „zastavení“, kde se budou zkoumat různé pohledy na vystavený exponát. Koncepce počítá i s interaktivními úseky výstavy, které budou návštěvníka vybízet k aktivní účasti a využití svých zkušeností, a zároveň mu umožní náhled na realitu života a poskytnou mu historickou orientaci. Vzdělávací činnost a zprostředkování vědomostí jsou v expozici zaměřeny na to, aby se návštěvník cítil jako aktivní součást výstavy.

Obsah

1. Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě

[1. Patro]

1.1 Historický přehled

1.2 Tematické bloky: příčiny, fenomény, diskurzy

1.2.1 Tematický blok Pojmy a kontroverze

1.2.2 Tematický blok Národ a nacionalismus

1.2.3 Tematický blok Útlak a násilí

1.2.4 Tematický blok Tábory - tranzit a provizorium

1.2.5 Tematický blok Mezinárodní právo a lidská práva

2. Útěk a vyhánění Němců v evropském kontextu

[2. Patro]

2.1 Totalita a odstranění hranic: Německá expanzivní politika a druhá světová válka (1938-1944)

2.1.1 Předpoklady: Etnický nacionalismus, rasismus a koncepce „životního prostoru“

2.1.2 Německá politika germanizace a „životního prostoru“ v obsazené východní Evropě

2.1.3 Sovětský svaz: deportace etnických skupin během druhé světové války

2.2 Plány Spojenců a exilových vlád pro poválečné uspořádání Evropy na základě vyhánění obyvatel (1939-1945)

2.2.1 úvahy: Plány pro vysídlení obyvatel v rané fázi války jako součást plánování poválečných poměrů

2.2.2 Jednání a rozhodnutí Velké trojky

2.3 Evakuace a útěk Němců v posledních měsících války (1944/45)

2.3.1 Konec války na východních územích Německé říše

2.3.2 Útěk německých obyvatel z Východního Pruska, Západního Pruska a Gdaňska

2.3.3 Útěk německých obyvatel ze Slezska, Pomořan a východní části Braniborska

2.3.4 Evakuace a útěk německých obyvatel z jihovýchodní Evropy

2.4 Nové etnicko-teritoriální uspořádání východní, střední a jihovýchodní Evropy (1944–1948)

2.4.1 Etnická homogenizace střední a východní Evropy po 2. světové válce v přehledu

2.4.2 Násilná migrace obyvatel v souvislosti s posunem Polska na západ

2.4.3 Severní část Východního Pruska pod sovětskou správou

2.4.4 Vyhánění z Československa

2.4.5 Situace německých menšin v Maďarsku, Jugoslávii a Rumunsku na konci války

3. Uprchlíci a vysídlenci v Německu od roku 1945

[2. patro]

3.1 Společenský experiment

3.2 Konfliktní společnost a německá otázka

3.3 Mezi polarizací a vzájemným porozuměním

3.4 Vzpomínání a paměť v proměně

1. Století uprchlíků - nucená migrace v Evropě [1. Patro]

1.1 Historický přehled

Návštěvník bude uveden do tématu pomocí mediální instalace umístěné uprostřed výstavního sálu v prvním poschodí, která mu poskytne všeobecný přehled o vynucených přesunech obyvatel v průběhu celého 20. století, včetně příčin a průvodních podmínek. Tyto události se týkaly milionů lidí a jejich rozsah neměl do té doby v Evropě obdoby. Interaktivní mapy, animace a didaktické filmy umožní návštěvníkům udělat si představu o historicko-společenské relevanci tohoto tématu a jeho aktuální naléhavosti. Kompaktní prezentací časové osy a prostorových i kvantitativních dimenzí nucené migrace vzbuzuje instalace zájem o doplňující tematické bloky umístěné okolo ní.

Cílem části výstavy věnované historickému přehledu je představit nucenou migraci jako konstitutivní součást evropských dějin 20. století. Tato část expozice tematizuje nejrůznější formy nucené migrace: *evakuaci* jako státem přijatá opatření na vyklizení území, a to většinou v souvislosti s válečným děním; *útěk*, ať již z etnických nebo politických důvodů a většinou v rámci ozbrojených konfliktů, pokud již později není návrat uprchlíků možný; *vyhánění* bez mezistátních dohod, ke kterému dochází často spontánně a svévolně („divoké vyhánění“); smluvně upravené *nucené vysídlení* skupin obyvatelstva; a konečně *deportace*, které probíhají na území jednoho státu nebo i za jeho hranice. Tam, kde je to vhodné, je použit také relativně nový pojem *etnických čistek*, aby se tak zdůraznil záměr a cíle přesunů skupin obyvatelstva z popudu státu. Zásadně se přitom musí rozlišovat etnické čistky od *genocidy*, to znamená plánovaného a systematického vyhlazování skupin obyvatelstva, pronásledovaných z národnostních, rasistických, etnických nebo náboženských důvodů. Hranice mezi těmito dvěma fenomény není přesto často jasně vytyčena. Historický přehled tuto otázku osvětluje na příkladu genocidy Arménů a holocaustu.

Z územního hlediska pojímá historický přehled expozice Evropu jako prostor politického dění, a přitom částečně překračuje geografické hranice tohoto kontinentu. Pozornost se soustředí na dva velké regiony, historicky formované mnohonárodnostními strukturami obyvatelstva: střední resp. východní Evropu a dřívější oblasti vlivu Osmanské říše, to znamená území od Balkánu až po Blízký Východ a kavkazský region. Výstava v určitých bodech překračuje rozšířenou oblast Evropy a poukazuje na celosvětový význam tohoto tématu. Využívá přitom takzvaných „oken do světa“, ve kterých budou krátce představeny důležité případy

vyhánění, mimo jiné nucené vysídlování milionů lidí během dekolonizace indického subkontinentu v letech 1947/48.

Z časového hlediska se expozice v historickém přehledu vrací na začátek 20. století a sleduje události až ke konfliktům a migračním pohybům nedávné současnosti, jako např. v Sýrii a Iráku. Vzhledem k využití mediálních prostředků prezentace bude možné aktualizovat údaje a čísla týkající se současných událostí i po otevření stálé výstavy.

Ústřední část výstavy ukazuje, že k etnickým čistkám a vyhánění obyvatel docházelo a dochází téměř vždy v souvislosti s válečnými konflikty. Války otevírají prostor, který to umožňuje. Vývoj moderní válečné techniky a logistiky, ale především etnizace válečných konfliktů a radikalizace nacionalistických hnutí během války vedly od začátku 20. století k tomu, že násilí bylo více než kdykoli dříve namířeno proti civilnímu obyvatelstvu. Etnické čistky tak přitom mohou sloužit jako prostředek vedení války, strategická zástava pro pozdější mírová vyjednávání nebo mohou být dokonce i samotným cílem války. Pochyby o loajalitě menšin nabývají během války mimořádně rychle obrovských rozměrů. Jakmile jsou menšiny prohlášeny za vnitřního nepřítele, jeví se mnohdy jejich radikální odstranění z většinové společnosti a zbavení ochrany příslušného národního státu jako domnělá nezbytnost.

Historický přehled se zaměřuje především na tři válečná desetiletí v Evropě 20. století:

První válečná dekáda, v období let 1912 až 1923, vedla k obrovskému rozšíření nucené migrace nejprve na Balkáně a potom v celé Evropě. V souladu s novou koncepcí „práva národů na sebeurčení“ vznikly na konci první světové války v povětšině mnohonárodnostně osídlené střední, východní a jihovýchodní Evropě nové národní státy. Reakcí na tuto problematiku byly na jedné straně dohody vyplývající z Pařížské mírové konference, v jejichž rámci byla dojednána ochrana menšin pod záštitou Společnosti národů, na druhé straně však v případě řecko-tureckého konfliktu také vynucená výměna obyvatelstva. Tato událost byla v následujících desetiletích mezinárodně povýšena na precedenční případ.

Ve *druhé válečné dekádě* v letech 1938 až 1948 dosáhly totalita, rychlost a územní rozsah vyhánění a nuceného vysídlování obyvatel nových dimenzí. V roce 1938 spustilo nacistické Německo svou expanzí řetězec vyhánění a násilných přesunů obyvatel, který skončil teprve konsolidací poválečného uspořádání Evropy. Oběťmi vyhánění a nuceného vysídlování se nakonec stal také obrovský počet Němců. Vyhánění etnických skupin, plánované a realizované během tohoto desetiletí nacistickým Německem, Sovětským svazem a později vítěznými mocnostmi

i jednotlivými státy střední a východní Evropy, se svým charakterem a motivy od sebe významně liší. Přesto je však spojuje jejich příčina. Na základě zkušeností z 2. světové války a poválečné doby se humanitární ochrana uprchlíků a vyhnanců stala pro mezinárodní společenství velice důležitým úkolem. Jejich právní postavení poprvé upravuje Ženevská úmluva o uprchlících v roce 1951, která platí dodnes.

Ve *třetí válečné dekádě*, v době jugoslávských válek 90. let minulého století, vypukla na konci studené války opět vlna násilí a válečných konfliktů. I přes přítomnost vojsk OSN se nepodařilo zabránit válečným zločinům a vyhánění obyvatel, které je provázely. Tyto události vedly k trvalé změně v přístupu mezinárodního společenství k této problematice. Právo na návrat a v případě potřeby prosazení zákazu vyhánění i pomocí vojenských opatření změnilo v dlouhodobém horizontu mezinárodní právo.

K nejčastějším a početně největším odsunům obyvatel docházelo v Evropě 20. století vždy až po skončení války. K uznání legitimacy vyhnání, stejně jako k jeho dodatečnému odsouzení dochází vždy na pozadí stávajících mezinárodních mocenských poměrů. Expozice se proto v každé z výše uvedených válečných dekád zaměřuje na jednu mezinárodní konferenci: Lausannská smlouva z roku 1923, Postupimská dohoda z roku 1945 a Daytonská smlouva z roku 1995. Tyto smlouvy představují tři nejzávažnější mezinárodní rozhodnutí smluvních partnerů ve 20. století o otázce resp. v kontextu vyhánění obyvatel a mají pro téma výstavy zásadní charakter. Všechny tři konference reagovaly na konci příslušné války na vzniklou situaci, kdy již došlo k vyhnání obyvatel nebo k jejich útěku před válkou. V prvních dvou případech – v Lausanne a Postupimi – bylo vyhnání obyvatel, ke kterému již došlo, legitimováno a závěry konference dokonce ještě překročily nastavenou hranici. V Daytonu bylo naopak přijato rozhodnutí o právu uprchlíků na návrat. Historický přehled přiblíží poutavým způsobem a za pomoci prostředků moderní didaktiky cíle, vzory a způsob jednání zúčastněných států. Zároveň se chce zaměřit na otázku (spolu)zodpovědnosti resp. na možnosti alternativních řešení tehdejších vyjednávajících stran a na roli, kterou sehrály závěry konferencí jako pozdější referenční body.

1.2 Tematické bloky: příčiny, fenomény, diskurzy

Přehlednou prezentaci problematiky prohlubuje pět tematických bloků zaměřených na dílčí otázky nucené migrace. Tyto bloky se zabývají příčinami a doprovodnými jevy vyhánění a útěku, a představují jimi vyvolané společensky-politické diskurzy v Evropě 20. století. Nenabízejí návštěvníkům pouze vysvětlení těchto jevů, ale kladou si naopak také zcela vědomě otázky a reflektují kontroverzní přístupy. Tato

historická témata jsou přitom pojednávána z pohledu dnešní doby, a mohou díky tomu nabídnout styčné body s životem návštěvníků a aktuálními debatami.

1.2.1 Tematický blok Pojmy a kontroverze

Diskurz o dějinách nucené migrace je vždy také spojen s nutností vypořádat se s pojmoslovím. Tato část výstavy se věnuje termínům, jimiž se označují a interpretují fenomény a události nucené migrace v souvislosti s příslušnou dobou. Tento blok má u návštěvníka zvýšit povědomí o tom, že pojmy používané v každodenní mluvě nejsou v zásadě neutrální nebo (vědecky) jednoznačné, ale že jsou naopak svým zabarvením a způsobem používání vždy spojeny s určitými představami o realitě. V kontextu tematiky výstavy mají pojmy často politický nebo historicko-politický náboj a jsou předmětem kontroverzních diskuzí. Podobně jako obrazové motivy mají pojmy často funkci historické šifry.

Stěžejní roli hraje historický vývoj pojmosloví problematiky „útěk a vyhnání Němců“. Po roce 1945 získaly výrazy „vyhnání“ či „vyhánění“ (Vertreibung) a „vyhnanci“ (Vertriebene) ve Spolkové republice Německo specifické, politicky motivované konotace, které v této podobě dříve neexistovaly. Tyto konotace nebyly pouze výsledkem nejrůznějších zájmů, ale také odlišných představ aktérů o vlastních či cizích zkušenostech. Slovní spojení „útěk a vyhnání“ (Flucht und Vertreibung) se v této době stalo šifrou a patří až dodnes do kánonu německých „míst paměti“ („lieux de memoire“). Jednotné právní pojmy poprvé vymezil ve Spolkové republice Německo Spolkový zákon o vyhnancích z r. 1953 (Bundesvertriebenengesetz). Tyto pojmy dodnes umožňují různé terminologické interpretace, jako například pojem „vyhnanci z vlasti“ (Heimatvertriebene). Přitom existovaly a dodnes ještě existují v sebepojetí postižených osob zcela různá pojetí a pojmenování této skutečnosti. V oficiální terminologii NDR se používal pojem „přesídlenci“ (Umsiedler), který zastíral nedobrovolných charakter těchto událostí. Zejména osoby, na které se vztahoval, ho používaly jen v omezené míře.

V jiných jazycích a kulturách odlišné historické reflexe, jako je například polština nebo čeština, má doslovný překlad pojmu „Vertreibung“ mimořádně emocionální náboj. V polštině se proto prosadily termíny „przesiedlenie“ (přesídlení, německy: Umsiedlung) a „wysiedlenie“ (vysídlení, německy: Aussiedlung) nebo také „wygnanie“ (vyhnání, německy: Verjagung, Austreibung). Pojmy „przesiedlenie“ a „wysiedlenie“ jsou přitom v polštině mnohem více spojeny s představou násilí a hrůz než německé termíny „Umsiedlung“ a „Aussiedlung“, protože se vztahují také k vlastním polským zkušenostem z doby nacistické okupace. V České republice popisuje slovo „odsun“ (Abschub) konkrétně organizované vysídlení sudetských Němců. V německých odborných diskuzích bylo polskému a českému historickému

narativu vytýkáno bagatelizování těchto událostí. Teprve zavedení pojmu „vyhnání“ nebo „vyhánění“ (Vertreibung) pro označení historických skutečností znamená uznání vlastní zodpovědnosti.

Silný politický náboj těchto termínů, který je způsoben také konkurujícími kulturami vzpomínání, lze vysledovat na mimořádně zajímavé historii konkrétních pojmů v médiích („kariéra pojmu“). Na tomto místě je možné se také krátce zamyslet nad tím, jaké pojmy mají k dispozici jiné jazyky, pokud chtějí pojmenovat historické události spojené s „útekem a vyhnáním“, a se kterými konotacemi jsou spojovány.

Termíny, které výstava konkrétně používá, budou představeny a vysvětleny formou doprovodného výkladového slovníku. Týká se to pojmů jako například vyhánění, deportace, nucené vysídlení, výměna obyvatel, evakuace, útek, etnické čistky nebo transfer. Zároveň se vyloží, jakou koncepci pojmosloví výstava zvolila a jaké definice jsou s ním spojeny. Přitom je důležité ukázat, že koncepce používání určitého pojmosloví v rámci výstavy vznikla dlouhým procesem diskuzí, zvažování alternativ a vědomého rozhodování.

1.2.2 Tematický blok Národ a nacionalismus

Důležitou částí tohoto tematického bloku je stručný historický průřez vývojem moderních národních států. Národní státy představují v dnešní době vše překlenující princip uspořádání moderního světa. Tato část výstavy ukazuje z historického pohledu, jak došlo k úspěšnému „vynálezu národa“, který vedl k přehodnocení dřívějších představ, tradice a identity a spojil je v jeden uzavřený celek. V této souvislosti budou představeny dva odlišné, ale přesto historicky vzájemně propojené konstrukty národní identity: Francouzský a americký model občanského národa, který se vyvíjel od konce 18. století, definuje státní příslušnost primárně z politického hlediska. Oproti tomu podmiňuje velice mocný model etnicky homogenního národního státu, který se etabloval od 19. století mimo jiné v Německu a ve střední a východní Evropě, příslušnost k národu pevnými kritérii, zejména původem příslušníků národa a myšlenkou společné kultury.

Myšlenka národních států sice připouští existenci ochrany menšin a prostoru pro jejich rozvoj, ale národní státy se přesto vždy znovu snažily odstranit ze svého území menšiny, které klasifikovaly jako cizí. Tento tematický blok přibližuje zmíněnou problematiku na příkladech z různých epoch. Klade si otázku, jak vypadaly různé formy projevu nacionalismu a v jakých souvislostech se vyskytoval, a zabývá se jeho dynamikou vedoucí k vyloučení určitých skupin občanů z většinové společnosti a později i k jejich vyhnání nebo dokonce vyhlazení. Pro znázornění

problematiky mohou posloužit tyto příklady: vzájemné podezřívání a deportace vlastních státních občanů jako agentů cizích mocností v době 1. světové války; extrémní vyhocení nacionalistického, rasově biologického smýšlení v době nacismu a jeho propagandy; nacionalistická interpretace dějin a vytváření mýtů jako prostředek k eskalaci konfliktů ve válce v Jugoslávii v 90. letech minulého století.

Na závěr zachycuje tento tematický blok také názory a pohled návštěvníků: Považujete se za příslušníka většiny nebo menšiny? Kdy a kde máte pocit, že vás ostatní vylučují ze svého středu? Co formovalo vaše představy o vlastním národě? Jaký význam má pro vás národ, a jaký význam má naopak příslušnost k nějakému regionu nebo Evropa jako celek?

1.2.3 Tematický blok Útlak a násilí

Tato tematická část výstavy se zaměřuje na zkušenosti s násilím, které zažili lidé v souvislosti se svým útekem, vyhnáním nebo nuceným vysídlením. Detailněji popisuje skutečnost, že násilí je klíčovým prvkem k prosazení etnické homogenity. Strach z násilí, stejně jako prožité násilí nutí postižené k útěku. Ale samo vyhánění je také doprovázeno násilím. Zkušenosti s násilím jsou společné jak pro uprchlíky a vyhnance před sto lety, tak v současné době. Jasně to dokumentuje výběr charakteristických vyprávění pamětníků z odlišných historických situací. Různorodost těchto zážitků podává svědectví o široké škále násilí a útlu: od institucionalizovaného násilí jako je zbavení lidí občanských práv a vyvlastnění majetku, až k fyzickému násilí, které se na počátku projevuje vyhrožováním, pokračuje například nedostatečným zásobováním a katastrofálními podmínkami během transportu, a může vyvrcholit individuálním fyzickým násilím. Výstava věnuje pozornost zejména otázce sexuálního násilí v souvislosti s etnickými čistkami, které bývá často tabuizováno. Násilí je zažíváno jako zásah do důstojnosti člověka a vede často k psychickým traumatům, které mohou mít negativní dopad dokonce i na další generace.

Všechny tyto historické situace, v nichž docházelo k vyhánění lidí, se vyznačují asymetrií mezi osobami páchajícími násilí a těmi, kteří tímto násilím trpí. Tato část výstavy se zabývá nejen různými formami násilí, ale klade si především otázku, kdo toto násilí páchá, jakým způsobem k násilí dochází a za jakým účelem se ho používá. Často se stává, že násilí páchanému na jiných osobách předchází prožitek násilí spáchaného v etnických konfliktech na samotném pachateli.

1.2.4 Tematický blok Tábory - tranzit a provizorium

Tento tematický blok se zabývá fenomenologií uprchlických a vyhnaneckých táborů (internačních a detenčních táborů, přijímacích a tranzitních táborů) v historicky tematickém průřezu. S přihlédnutím k současné situaci se uprchlické tábory staly univerzální šifrou 20. a 21. století.

Internační tábory jako prostor čekání na odsunutí představují základní článek procesu vyhoštění, spojený s kontrolou a nezřídkou také s násilím a zvláště ze strany dozorčího personálu. Přijímací tábory lze naopak označit za zařízení, ve kterých dochází ke kategorizaci osob, jimž se buď přiznávají či zamítají práva, a jejich organizovanému začlenění do procesu. Posledně jmenovaným se jednoznačně liší od ikonografických představ tábora jako místa teroru a vraždění, represí a převýchovy, které jsou úzce spjaty s dějinami 20. století. Zde se prolínají bolavé zkušenosti z doby příchodu do cílové země s humanitárními aspekty péče a ochrany. Historické pohlednutí za vznikem dřevěných městeček a hromadných ubytoven pro vyhnance a uprchlíky v Německu roku 1945 svědčí ale v mnoha případech o tom, že se tehdy považovalo za víceméně nezbytné využít k těmto účelům dřívější nacistické tábory pro válečné zajatce a nuceně nasazené dělníky.

Tematické bloky se věnují dimenzi „tranzitoria“ a provizoria, styčným momentům mezi vyhoštěním a přijetím, mezi odcházením a přicházením.

Tábor představoval prostor získávání zkušeností a zároveň sociální mikrokosmos. Výpovědi mnoha pamětníků svědčí o zážitcích provizoria, situaci plné čekání a nadějí, ve které myšlenky střídavě putují od ztracené minulosti k budoucnosti a zase nazpět. Ke stavu nejistoty se přidružuje každodenní prožitek stísněných poměrů, hluku, nedostatečné hygieny a ztráty možnosti sebeurčení. Intenzitu zážitku provizoria prohlubuje jeho časová dimenze, která někdy trvá jen několik málo dnů, ale může se protáhnout i na mnoho let. Charakteristickým znakem táborů je skutečnost, že jeho obyvatelé jsou odděleni od populace žijící v jeho okolí. Separace a izolace v integračních a detenčních táborech vedou u postižených k trvalým pocitům bezmoci. Tábory jsou mikrokosmem, který vymezuje nejen prostor zkušeností svých obyvatel, ale také dozorčího personálu nebo pracovníků zodpovědných za správu či zásobování tábora.

Tábor jako funkční struktura: Pod tímto aspektem je na tábory nahlíženo jako na místo administrativních úkonů a kontroly. Během dočasného umístění v táboře probíhají prověrky, dotazování a nakonec rozdělení jeho obyvatel do kategorií, které hrají klíčovou roli při rozhodování o zamítnutí nebo uznání, přijetí nebo navrácení.

Tábor jako univerzální obrazová šifra: Zde se nabízí srovnání historických a aktuálních informací v médiích o přijímacích táborech. Zveřejnění snímků provizorních hromadných ubytoven a stanových městeček, záběry vyčerpaných lidí a dětí dívajících se zvědavě do kamery bylo a i nadále zůstane prostředkem, jehož využití je vedeno různými zájmy.

1.2.5 Tematický blok Mezinárodní právo a lidská práva

Tento tematický blok seznamuje návštěvníky s rolí mezinárodního práva jako protihráče státní mocenské politiky a zároveň ho prezentuje jako souhrn politických, morálních a právních norem. Etnické čistky z podnětu státu nejsou fenomén, který by se omezoval pouze na uplynulé 20. století, ale dochází k nim také v současnosti. Zde se výstava zabývá otázkou vztahující se k právu a odpovědnosti: Z jakého důvodu měl „model Lausanne“ - to znamená mezistátně regulovaná vynucená výměna obyvatel - i přes nedozírné následky pro postižené tak dlouho své zastánce? Které osoby zodpovědné za etnické čistky se musely dosud ze svých činů zodpovídat? Je možné dnes zabránit vyhnání? Proč a jakým způsobem se změnilo chápání práva a obraz člověka na konci 20. století? Jaký byl tehdy a dnes vztah individuálních práv člověka ke kolektivním právům (lidská práva versus ochrana menšin)?

První část tohoto bloku se věnuje otázce „moderního mezinárodního práva“: Návštěvníkovi se z dnešního pohledu nabízí narativ naděje. Zároveň se zde ale zdůrazňují limity možností a vlivu právních nástrojů: Až do doby studené války se řecko-turecký nucený transfer obyvatel, upravený Lausanskou smlouvou z r. 1923, považoval za možný vzorec řešení problematiky menšin. Zároveň se ale Společnost národů, která působila jako mezinárodní smírčí orgán, snažila od roku 1920 poskytnout menšinám ochranu. V dnešní době není již vysídlování obyvatel součástí legitimních mezistátních smluv, ale naopak je v mezinárodně uznávaném legislativním rámci odsouzeno jako protiprávní a je právně stíháno. Návštěvníkovi se má ukázat, že se současné mezinárodní právo v důsledku prožitých vojenských a humanitárních katastrof 20. století - a to zejména nacistické vyhlazovací politiky - změnilo v závazný kodex mezinárodních ustanovení a sít mezinárodních institucí s cílem chránit civilní obyvatelstvo.

Zvětšující se snahy uvést tuto problematiku do souladu s právními předpisy budou objasněny na příkladu Mezinárodního soudního dvora (ICC) v Den Haagu roku 2002, a to případně formou simulace soudní zasedací místnosti. Tato instituce se doposud zabývala a i nadále se bude zabývat právními případy, které veřejnost a mezinárodní publikum hodnotí kontroverzně. Na aktuálních příkladech lze návštěvníkům přiblížit možnosti a hranice vlivu mezinárodního práva, tak jak se

projevují v oscilaci mezi univerzálním požadavkem dodržování lidských práva a reálnou politikou. V expozici se návštěvník může seznámit také s institucemi předcházejícími ICC, takzvanými ad hoc tribunály pro bývalou Jugoslávii a Rwandu. Důležitým cílem je objasnit, že základem mezinárodního práva není nadčasový právní pojem, a že ani jeho vývoj neprobíhal přímočaře. Mezinárodní právo, a tím také mezinárodní trestní právo, vychází spíše z různých právních zdrojů a v určitých situacích bývá zatlačeno do pozadí politickým děním. Rozhodující vliv na legitimování vyhánění obyvatel, stejně jako na jeho odsouzení měl tedy dříve, stejně jako dnes mezinárodní mocenský systém.

Druhá část tohoto tematického bloku se věnuje otázce lidských práv jako součásti mezinárodního práva, protože jeho vývoj je od roku 1945 rozhodujícím způsobem ovlivňován diskurzem o lidských právech. Expozice představuje klíčové právní normy zaměřené na vyhánění a genocidu v historickém a aktuálním kontextu. V této souvislosti je možné diskutovat o různých právních otázkách, například zda z principu lidských práv vyplývající právo na sebeurčení a zákaz vyhánění a deportací vyplývá také právo na vlast, to znamená tedy i právo na návrat do ní. Dnešní demokracie staví ochranu individuálních lidských a občanských práv nad princip státní suverenity. Zároveň se ale demokratické státy odvolávají na své národní právní systémy, což vede k diskriminaci příslušníků jiné národnosti. Důležitý didaktický cíl výstavy je zvýšit povědomí o této dnes opět brizantní konfliktní situaci, a to především mezi mladými návštěvníky.

2. Útěk a vyhánění Němců v evropském kontextu [2. Patro]

2.1 Totalita a odstranění hranic: Německá expanzivní politika a druhá světová válka (1938-1944)

Mnichovská dohoda z roku 1938 a následná postupná likvidace Československa jsou počátkem německé expanzivní politiky, včetně politiky přesídlování, vyhánění a vyhlazování původního obyvatelstva. Nacistické vedení se snažilo získat novým demografickým uspořádáním rozsáhlých částí Evropy prostor, který měl být osídlen Němci, a zároveň se stát obrovským zdrojem pracovních sil a surovin pro Německou říši. Na tomto plánu byl založen také tajný protokol ke Smlouvě o neútočení, uzavřené mezi Hitlerem a Stalinem v srpnu 1939, a Smlouva o hranicích a přátelství ze září 1939. Smluvní partneři Německo a Sovětský svaz v nich stanovili nově hranice a vymezili tak své zájmové sféry v Evropě. Rozbití polského státu se tak připravovalo z obou stran a jeho realizace trvala pouze několik málo měsíců.

Nacistické Německo vedlo od roku 1939 v Polsku a od roku 1941 v Sovětském svazu dobytčnou a vyhlazovací válku, která představovala vědomé porušení platného válečného práva. Německý způsob vedení války byl formován rasistickými motivy a politikou osídlování obsazeného území.

Ve snaze realizovat na okupovaném území své představy o německém „životním prostoru na Východě“ (Lebensraum im Osten) postupovali nacisté s krajní brutalitou. Jako nástroj své populační politiky ve střední a východní Evropě zavedli ve velkém stylu etnické čistky, které nakonec směřovaly i vůči německy hovořícím menšinám. Přesídlování etnických Němců pod heslem „Heim ins Reich“ znamenalo přelom v dosavadní politice vůči „zahraničním Němcům“ a vedlo k zániku mnoha německy hovořících menšin ve východní a jihovýchodní Evropě.

2.1.1 Předpoklady: Etnický nacionalismus, rasismus a koncepce „životního prostoru“

Nacistický model společenského uspořádání se v rámci vnitřní i zahraniční politiky opíral o ideologii biologických rozdílů mezi nadřazenými a méněcennými rasami. Představa německého „nadřazeného národa“ (Herrenvolk) a „národa bez prostoru“ (Volk ohne Raum) se stala základem expanzivních cílů zahraniční politiky, zaměřené na získání dřívějšího a nového „německého životního prostoru“. Nacistická etnická politika stylizovala do začátku druhé světové války Němce žijící mimo území Německé říše (Volksdeutsche) do role představitelů nezfalšované německé kultury a spatřovala v nich „rasově-politický“ nástroj budoucí německé

kolonizace a germanizace nově dobytých území. Ideologie životního prostoru na Východě vyústila v roce 1941 do vypracování Generálního plánu Východ (Generalplan Ost) z pověření Heinricha Himmlera ve funkci Říšského komisaře. Cílem bylo „upevnění německého národa“. Různé verze těchto gigantických kolonizačních plánů počítaly v obsazených oblastech s vyhnáním nebo vyhlazením přinejmenším 30 milionů lidí, aby se sem poté mohly přestěhovat čtyři miliony etnických Němců.

Cíl „rasové“ homogenity vytvořil směrem dovnitř státu základ politiky, která stigmatizovala různé skupiny obyvatelstva jako „cizácké“ (volksfremd) a cíleně je vytěsňovala z nacistického „národního společenství“ (Volksgemeinschaft). Výstava se zabývá otázkou vyloučení Židů žijících v Německu z většinové německé společnosti, které se stalo od roku 1933 součástí „rasové očisty“. Mnoho Židů se snažilo uniknout systematickému pronásledování nacisty útekem do zahraničí. Na podzim r. 1938 bylo násilně vyhnáno více než 17 000 polských Židů žijících v Německu v rámci akce známé jako „Polenaktion“. Po vypuknutí války se antisemitská politika nacistického Německa zaměřila také na židovské obyvatelstvo na okupovaném území. Tato politika byla postupem času stále radikálnější. Napadení Polska německými vojsky v roce 1939 zahájilo fázi systematického vyhánění a deportací Židů do ghatt. Zatímco se až do roku 1940 diskutovalo o plánech jejich přesídlení a deportace na ostrov Madagaskar nebo do Niska (Plán Madagaskar, Akce Nisko), které se podařilo pouze částečně realizovat, začalo v roce 1941 systematické vyvražďování evropských Židů. Holocaustu padlo za obět zhruba šest milionu lidí.

2.1.2 Německá politika germanizace a „životního prostoru“ v obsazené východní Evropě

Po připojení Sudet k Německé říši v říjnu 1938 se souhlasem západních mocností následovala velká uprchlická vlna. Ze Sudet uprchlo do vnitrozemí přibližně 170 000 lidí, povětšinou Čechů, mezi kterými byli ale také Židé, kteří sem předtím utekli z Německa nebo v Sudetech žili, stejně jako odpůrci nacistického režimu. Okupace zbytku Česka („Rest-Tschechei“), ke které došlo o půl roku později, měla rozsáhlé následky pro zdejší obyvatelstvo i uprchlíky ze Sudet, kteří se ocitli opět v tísnivé situaci. Další část tohoto tematického komplexu se zaměřuje na roli Sudetoněmecké strany a předcházející vývoj menšinové politiky v období mezi oběma válkami.

V roce 1939 začala napadením Polska německou armádou 2. světová válka. Během etnického přetváření společnosti, takzvaného „přenárodnění“ (Umvolkung) a germanizace částí dobytých území hrály klíčovou roli jednotky SS. Hlavním

dějištěm se stalo dobyté Polsko, odkud jen v prvních šesti měsících války byl vyhnán téměř milion lidí. Zároveň došlo také k násilnému přesídlení více než 300 000 Poláků Sověty z území východního Polska, které Sovětský svaz anektoval podle tajných dohod sjednaných v paktu mezi Hitlerem a Stalinem.

Součástí německého plánu bylo přestěhování etnických Němců z jihovýchodní Evropy a Pobaltí do říšských žup Wartheland (dnešní Povartí) a Gdaňsko-Západní Prusko. Průběh a dopady tohoto přesídlení je jedním z hlavních témat expozice. Politika přesídlování, která se pohybovala v šedé zóně mezi dobrovolností a donucením, sice přinesla takzvaným etnickým Němcům na jedné straně výhody, zároveň se ale stali také její obětí. Někteří Němci převzali opuštěné statky vyhnaných nebo zatčených Poláků, pro mnohé z nich však znamenalo přesídlení roky strávené v táborech. Kromě toho se museli všichni přesídlenci podrobit rasovým prověrkám. Všichni němečtí přesídlenci se později stali obětmi útěku nebo vyhnání.

Souběžně s napadením Sovětského svazu nechaly SS dále rozpracovat německé kolonizační plány - Generální plán Východ (Generalplan Ost) a Generální osídlovací plán (Generalsiedlungsplan). Na vypracování studie demograficko-politického územního rozvoje se podílela celá řada vědců. Vzhledem k průběhu války se však podařilo zrealizovat pouze část těchto plánů. Příkladem zmíněných praktik jsou opatření ke zřízení oblasti osídlené Němci v regionu polského města Zamość. V souvislosti s realizací tohoto projektu došlo k vyhánění, odvezení a vraždění domácího polského a židovského obyvatelstva, za které nesla odpovědnost policie, SS a wehrmacht. Propojení mezi takzvaným „přenárodněním“ a holokaustem mají přiblížit dva příklady: za prvé vztah mezi orgány SS, jako byl Einwanderer- und Umwandererzentralstelle (Centrální úřad pro přistěhovalce a přestěhovalce) či Volksdeutsche Mittelstelle (Středisko na podporu etnických Němců) umístěnými v Litzmannstadt (Lodž) a místním ghettem; za druhé případ takzvané „výměny po kruhu“ nuceně nasazených pracovníků v zimě 1942/43, při které Poláci, nuceně rekrutovaní během Akce Zamość, vystřídali berlínské Židy nasazené v továrnách na výrobu zbraní. Tento příklad jasně ukazuje vztah mezi kolonizačním plánem a deportacemi Židů z území Říše.

Souběžně se zavedením Deutsche Volksliste, soupisu osob německé národnosti, v březnu 1941 vypracovaly nacionálně-socialistické orgány postup pro klasifikaci obyvatelstva a jejich rozdělení do příslušných skupin. Praktikované „rasové prověrky“ přesídlených obyvatel, stejně jako zavedení soupisu jasně dokládají specifický charakter politiky „nového uspořádání“, založené na rasové ideologii.

Jihovýchodní Evropa měla pro Německou říši velký hospodářský a strategický význam. V předvečer vstupu německých vojsk na území Sovětského svazu uzavřely Rumunsko, Maďarsko a Bulharsko smlouvy s nacistickým státem. Německý pokus přinutit ke spolupráci také Jugoslávii ztroskotat na odporu armády i obyvatelstva. Odpovědí Německa bylo rozhodnutí o napadení Jugoslávského království. Během několika týdnů obsadil wehrmacht Jugoslávii a zavedl bezohledný okupační režim. Po rozdělení Jugoslávie byl vyhlášen Nezávislý stát Chorvatsko. Tamější fašistický ustašovský režim, závislý na Německu a Itálii, vyháněl a zabíjel Srby i Židy.

Pro ozbrojené jednotky SS (Waffen-SS) hráli důležitou roli Němci žijící v zahraničí, protože v Německé říši měl při náboru vojáků přednost wehrmacht. To se projevilo zejména v jihovýchodní Evropě: Příslušníci Waffen-SS se rekrutovali především z řad rumunských a maďarských Němců, nebo také příslušníků německých menšin v Jugoslávii, a to částečně dobrovolně a částečně z donucení. Zde byla také zřízena první divize SS skládající se pouze z místních etnických Němců s názvem divize SS Prinz Eugen, která byla nasazena přímo na místě, to znamená proti vlastním sousedům. Němečtí okupanti využívali navíc ve svůj prospěch regionální etnické konflikty a přijímali do jednotek SS také bosenské a arabské muslimy.

Od léta 1941 vedla Německá říše proti Sovětskému svazu válku nového typu, takzvanou vyhlazovací válku. Zločinným rozkazům, jako byl například rozkaz střílet zajaté politické komisaře Rudé armády, brutálnímu okupačnímu režimu a cílenému vykořisťování země padly za oběť miliony lidí. Nacistické plány nového etnického uspořádání východní Evropy počítaly s vyvražděním nebo vyhladověním většiny civilního obyvatelstva Polska, Pobaltí a západní části Sovětského svazu. Jejich důsledkem byla nacistická politika vyhladovění, aplikovaná v Sovětském svazu, jejímž cílem bylo nejen zachování bojeschopnosti německé armády, ale také značné zdecimování počtu sovětského obyvatelstva. Významným příkladem této politiky je blokáda Leningradu, které padl za oběť přibližně milion lidí.

Násilné evakuace, odvezení a vyhánění obyvatelstva se staly nedílnou součástí německého válečného tažení a vlády nad okupovaným územím Sovětského svazu. Docházelo k nim především v kontextu hospodářského vykořisťování nebo z vojensky strategických důvodů. Bezohledný postup vůči civilnímu obyvatelstvu se bezprostředně týkal přibližně třech milionů lidí. Ničení při dobývání území a během jeho okupace, stejně jako taktika „spálené země“, kterou Němci praktikovali na ústupu, připravila obrovský počet lidí o jakoukoli možnost existence a často jim znemožnila - a to i po skončení války - návrat do jejich domova.

2.1.3 Sovětský svaz: deportace etnických skupin během druhé světové války

Sovětské orgány reagovaly na napadení německou armádou a její rychlý postup násilným přesídlením celé řady etnických skupin, které žily na území Sovětského svazu již z dob carského Ruska. Deportace probíhaly jako vojenská preventivní opatření nebo byly trestem za údajnou nebo skutečnou kolaboraci s Němci. V této souvislosti byly tyto menšiny připraveny o národnostní autonomii, kterou získaly ve 20. letech minulého století. Totální deportace během válečných let představovala vyvrcholení sovětské politiky přesídlování, která měla své počátky ve 20. letech a od začátku 30. let se řídila stále více etnickými motivy. První z těchto masových deportací, ke kterým docházelo v době od září 1941 do března 1942, se týkaly více než 900 000 volžských a černomořských Němců. Tato skupina byla z preventivních důvodů deportována v rámci série velkých policejních akcí NKVD do různých regionů Kazachstánu a Sibiře. Od listopadu 1943 do května 1944 následovaly deportace dalších šesti etnických skupin na Sibiř a do Střední Asie. Jednalo se přibližně o milion lidí - Karačaje, Kalmuky, Čečence, Inguše, Balkary a Krymské Tatary - kteří byli obviněni ze spolupráce s nepřítelem. Podezření z kolaborace, které bylo pouze částečně opodstatněné, vedlo ke kolektivnímu potrestání celých etnických skupin.

2.2 Plány Spojenců a exilových vlád pro poválečné uspořádání Evropy na základě vyhánění obyvatel (1939-1945)

V souladu s koncepcí výstavy bude tato kapitola umístěna souběžně s předchozí kapitolou 2.1. Poskytuje přehled o plánech vítězných mocností pro vyhánění obyvatel, jejichž cílem bylo po válce vyvolané Německem nové uspořádání Evropy. Největší skupinu, které se tyto plány týkaly, tvoří Němci. Je zřejmé, že odstranění etnického promísení prostřednictvím transferu celých skupin obyvatelstva byl prostředek akceptovaný mezinárodní politikou. Skutečné rozhodnutí o vysídlení nebo o tolerování daných menšin záviselo především na postojích a zájmech Velké trojky, čili USA, Velké Británie a Sovětského svazu, a teprve potom na zájmech států střední či východní Evropy. Vytvoření stabilního poválečného uspořádání, jehož základ by daleko více tvořily etnicky homogenizované prostory pod egidou vítězných mocností, dále odplata a trest za agresivitu expanzivní a okupační politiky nacistického Německa (a jeho spojenců) a také partikulární mocenské zájmy států vytvářely splet' podmínek pro vyhánění obyvatel a násilné vysídlování Němců ke konci 2. světové války a po ní. Jak německá politika „Heim ins Reich“, tak i nucená výměna obyvatel mezi Řeckem a Tureckem hrály jako precedenční případy při těchto plánech velkou roli.

2.2.1 Počáteční úvahy: Plány pro vysídlení obyvatel v rané fázi války jako součást plánování poválečných poměrů

První plány pro vysídlení Němců ze střední a východní Evropy byly formulovány již brzy po zahájení války. Tato dílčí kapitola zachází v popisu situace až do roku 1942, kdy britský válečný kabinet, také v reakci na vyhlazení Lidic, prohlásil Mnichovskou dohodu za neplatnou a v zásadě souhlasil v „nutných a žádoucích“ případech s principem „transferu“ německých menšin do Německa. V této fázi hrál klíčovou roli dialog britské vlády s exilovými vládami Polska a Československa, které měly zájem na obnovení svých národních států, rozbitých Německou říší, a to prostřednictvím posunutí jejich hranic a vysídlením Němců. Britská vláda zadala vypracování odborných posudků, které přes divergující názory označily „oddělení“ etnických skupin za vhodný prostředek pro trvalou stabilizaci zemí střední a východní Evropy. Tato fáze dokládá, že zde zásadně převládl souhlas s nuceným vysídlením Němců, aniž by však byl stanoven jeho konkrétní rozměr.

2.2.2 Jednání a rozhodnutí Velké trojky

Po přepadení Sovětského svazu Německem vstoupila Velká Británie a USA do spojeneckého svazu se Sověty, jehož cílem bylo rozbití nacistické nadvlády v Evropě. Od obratu válečného vývoje na východní frontě v roce 1943 to byl především Sovětský svaz, který díky vzniku nové teritoriální situace silně podporoval rozhodovací proces pro vysídlení Němců. Vzhledem k tomu, že Sovětský svaz nesl do léta 1944 hlavní válečnou zátěž v Evropě a stal se proto nepostradatelným spojencem, reagovaly Velká Británie a USA na konferencích v Teheránu a Jaltě pozitivně na sovětské územní nároky na východní část Polska a souhlasily s posunutím polských hranic směrem na Západ. Sovětský svaz svůj nárok opíral o pakt o neútočení uzavřený mezi Stalinem a Hitlerem. Přitom bylo partnerům jednání vždy jasné, že tato dohoda znamená vysídlení jak polského, tak také německého obyvatelstva z východního Polska.

Koncem roku 1944 začalo vyhánění polského obyvatelstva z Ukrajinské, Běloruské a Litevské sovětské republiky. Tím se zvýšil tlak na Spojence, aby souhlasili s vykázaním Němců z východních částí Německé říše, které měli nově osídlit Poláci. V zimě 1944 zveřejnil Winston Churchill ve svém projevu před britskou dolní komorou plán Velké trojky na „totální vyhnání“ („total expulsion“) Němců ze západní části území přislíbeného Polákům. Zde, ale i jinde formulovaná představa takřikajíc chirurgického řešení transferu obyvatelstva měla málo společného s chaotickou a brutální praxí, která krátce nato následovala. Velký počet lidí, kteří byli před postupující Rudou armádou evakuováni anebo sami utíkali, ale také příchod lidí postižených „divokým vyháněním“ z Polska a Československa začátkem

léta 1945 zcela zahltil vojenskou administrativu v obsazeném Německu. Vzhledem k této situaci se ozývaly hlavně ve Velké Británii ojediněle kritické hlasy k průběhu akcí a k řešení jako takovému, avšak v politickém rozhodovacím procesu nehrály žádnou roli. Transfer německých obyvatel nacházejících se dosud v Polsku, Československu a Maďarsku schválila Postupimská dohoda Velké trojky v létě 1945. V reakci na předchozí měsíce, kdy docházelo k „divokému vyhánění“, trvali hlavně západní spojenci na tom, aby se masové vysídlení Němců v budoucnosti provádělo „spořádaně a humánně“ (článek XIII Postupimské dohody). Při jeho provádění se však tyto zásady velmi často nedodržovaly.

2.3 Evakuace a útěk Němců v posledních měsících války (1944/45)

Protože v případě válečných uprchlíků se jedná o fenomén, který je třeba jednoznačně odlišit od organizovaného vyhánění obyvatel, bude se tímto tématem zabývat zvláštní kapitola zaměřená na útěk Němců ze střední, východní a jihovýchodní Evropy. V zážitcích německých občanů prchajících před přibližující se Rudou armádou existují velké regionální rozdíly i různé motivy, proč lidé částečně překotně opouštěli své domovy. Už z vyprávění vojáků při návštěvách domova nebo ze zpráv v polní poště se mnoho Němců dozvíдалo o válečných zločinech na východní frontě, a měli proto oprávněný strach před pomstou. Nacistická propaganda tento strach od roku 1943 ještě vědomě podněcovala. Jednotně organizované evakuace prostřednictvím německých úřadů vlastně neexistovaly. Úřady částečně zakazovaly individuální útěk pod pohrůzkou drakonických trestů, v jiných případech se naopak evakuace provedly, i když často příliš pozdě. V nerozhodných případech měly vojenské zájmy vždy přednost. Hranice mezi organizovanou evakuací obyvatelstva a improvizovaným útekem nebyly často zcela jasné. V mnoha případech probíhal útěk obyvatel nikoli lineárně jedním směrem, ale byl přerušen i dočasným návratem. V některých regionech uprchlíky dostihla - s často fatálními následky - Rudá armáda. Útěk se pak stal vyháněním nebo se proměnil na základě trvalého zákazu návratu do domova téměř vždy ve formu vyhánění. Vzhledem k různým podmínkám v jednotlivých regionech se počet obětí na životech často významně lišil.

Příslušné toky válečných uprchlíků zobrazuje výstava v úzké souvislosti s válečným děním a s průběhem fronty. Vydává svědectví o nejrůznějších situacích v jednotlivých regionech a popisuje souvislosti i s předcházejícími událostmi. Biografie vypovídají o velké šíři zážitků postižených osob. Historický pohled se soustředí na útěk Němců, avšak v některých aspektech jsou představeny ve zkratce i osudy jiných skupin obyvatel.

V souvislosti s tímto tématem existuje velké množství dochovaných předmětů. Fotografie a exponáty je třeba pojímat z širokého úhlu pohledu a zkoumat je do hloubky. Zde je nutné také ukázat, že představy o válečných uprchlících působí v německé paměti mnohem silněji než představa o vyhánění, a proč tomu tak je.

2.3.1 Konec války na východních územích Německé říše

Poslední fáze války se vyznačovala novou eskalací násilí: Zatímco Rudá armáda při válečné operaci na Odře a Visle postupovala v široké frontě na západ a statisíce Němců se vydávalo na útěk, pokračoval nacistický režim zuřivě v dalším ničení. Výstava prezentuje exemplární časový průřez těchto událostí, aby bylo možné zobrazit jejich paralelitu. Na příkladu posledního lednového týdne r. 1945 se návštěvník dozví o téměř souběžně se odehrávajících událostech: sovětské torpédo zničilo loď Wilhelm Gustloff obsazenou převážně uprchlíky, na které přišlo o život okolo 9 000 lidí; Němci zmasakrovali 3 000 vězňů z detašovaných táborů koncentračního tábora Stutthof u pláže v Palmnicken (dnes Jantarny); konala se premiéra nacistického propagandistického filmu Kolberg snažícího se povzbudit německé sebevědomí; paralelně se zástupy prchajících německých utečenců probíhaly pochody smrti z koncentračních táborů a došlo k osvobození vyhlazovacího tábora Osvětim Rudou armádou. Toto vše doplňují autobiografická líčení uprchlíků.

2.3.2 Útěk německých obyvatel z Východního Pruska, Západního Pruska a Gdaňska

Východního Pruska jako nejvýchodněji ležící německá provincie se válka a každodenní letecké útoky, které v této době na západě Německa zuřily, až do podzimu 1944 téměř ani nedotkly. Již proto zažívali uprchlíci z tohoto regionu nucené opuštění domova jako mimořádně extrémní životní přelom, který se jako takový zakotvil velmi silně ve všeobecném německém povědomí. Cílem sovětské vojenské taktiky bylo dosáhnout izolace Východního Pruska a proto byly možné trasy pro uprchlíky velmi brzy odříznuty. Docházelo k panice a neorganizovanému útěku, kdy navíc Erich Koch, velitel župy z Východního Pruska, preventivně opuštění území pod pohrůzkou drakonických trestů nejprve zakázal. Zároveň se však nekonaly ani žádné přípravy pro evakuaci obyvatel. Lidé utíkali přes zamrzlý Viselský záliv, aby se pak po písečné kose dostali do gdaňského.

V Západním Prusku sice evakuační plány existovaly, ale s jejich realizací se začalo velmi pozdě. Přesto se asi 70 procentům německých obyvatel útěk zdařil. Mnoho z nich utíkalo k pobřeží Baltu, aby se v přístavech Gdaňsk (německy Danzig, polsky Gdańsk), Gdyně (německy Gdingen, polsky Gdynia) nebo Hel (německy Hela) dostali

na dopravní loď. Tato cesta se nakonec ukázala v porovnání s cestou přes pevninu relativně bezpečná, a to i přes několik lodí potopených následkem sovětských útoků. Proto ji také zvolilo mnoho uprchlíků z Východního Pruska.

Tam, kde se útěk nezdařil, narazilo německé obyvatelstvo na vojáky postupující Rudé armády, kteří zacházeli s civilisty často velmi brutálně. Docházelo k drancování, úmyslnému žhářství, znásilňování žen a k vraždám. Násilnosti Rudé armády pramenily také z ideologie trestu a odplaty, kterou armádní velení od podzimu 1944 postavilo do popředí své agitátorské práce. Navíc hrály úlohu i vlastní zkušenosti vojáků, kteří byli při znovudobývání sovětského území konfrontováni s následky teroru a masového vraždění páchaného německým okupačním režimem a se zločiny spáchané vojáky wehrmachtu při ústupu z fronty.

Ve dnech 20.-21. října 1944 zavraždili příslušníci Rudé armády ve východopruské obci Nemmersdorf (dnes Majakovskoje) německé civilisty. Na tomto příkladu má být tematizováno využití zločinů Rudé armády pro účely nacistické propagandy. Když se wehrmachtu podařilo tuto obec na nějaký čas dobýt nazpět, byly zveřejněny propagandistické informace, které však u obyvatel nevyvolaly očekávanou vůli k odporu, nýbrž spíše paniku.

2.3.3 Útěk německých obyvatel ze Slezska, Pomořan a východní části Braniborska

Útěk obyvatel ze Slezska probíhal z důvodu pomalejšího postupu Rudé armády celkově méně překotně a nevyžádal si proto také tolik obětí na životech. Zvláštním případem byly hornoslezské uhelné doly, které z důvodu německých nařízení pro udržení výroby fungovaly dál a dostaly se tak včetně pracujícího obyvatelstva pod kontrolu Rudé armády.

Lidé prchali často ze Slezska po železnici nebo pěším pochodem do Protektorátu Čechy a Morava, kde zatím nedocházelo k bojovým akcím. Zde se shromažďovali také uprchlíci z jihovýchodní Evropy a ostatních regionů. Zpočátku tady byli v bezpečí, ale po válce byli vyhnáni spolu se sudetskými Němci.

Na některých případech z Pomořan výstava dokládá fenomén kolektivních sebevražd, k nimž mezi civilním obyvatelstvem docházelo. Strach z Rudé armády, šířený také velice silně nacistickou propagandou, vedl k tomu, že si celé rodiny nebo dokonce i celé části vesnických společenství vzaly život.

Zvláštní pozornost věnuje výstava osudu největšího města východních regionů Německa Vratislavi (německy Breslau, dnes polská Wrocław). Město Vratislav bylo dne 15. února 1945 prohlášeno za pevnost a obyvatelstvu bylo zakázáno ho opustit.

Toto rozhodnutí mělo za následek nejen úplné zničení města, které bylo předtím téměř nepoškozené, ale také krutý boj trvající tři měsíce, v němž na německé straně padlo víc civilistů než vojáků.

2.3.4 Evakuace a útěk německých obyvatel z jihovýchodní Evropy

K evakuacím z jihovýchodní Evropy v letech 1944/45 dal podnět úřad Volksdeutsche Mittelstelle (Středisko na podporu etnických Němců) příslušný pro etnické Němce, a wehrmacht je podpořil. Jako příklad zdařilé evakuační akce je detailněji popsána situace Němců v severním Sedmíhradsku. Odtud se přestěhovalo venkovské obyvatelstvo po jednotlivých vesnicích během osmi až deseti týdnů do asi 1 000 kilometrů vzdáleného Rakouska, zatímco obyvatelé měst byli dopravováni po železnici nebo na vozidlech stahujících se vojsk wehrmachtu. Díky dobré a včasné organizaci byly v souvislosti s evakuací jen minimální oběti na životech.

V kraji Vojvodina, obsazené v r. 1940 Maďarskem, probíhaly evakuace obyvatel už od jara 1944, na podzim 1944 se však změnilo v útěk obyvatel. Stupeň organizovanosti přesunu obyvatelstva se v tomto regionu místo od místa lišil. Existovaly například evakuační plány pro srbskou oblast Banátu, které však nebyly realizovány. Naopak například v oblasti Bačka evakuační plány připraveny nebyly a zde došlo od 6. října 1944 k masovému útěku. Srem a Slavonie byly naproti tomu na podzim 1944 téměř kompletně evakuovány.

V této dílčí kapitole je ústředním tématem příprava útěku a jeho provedení jak civilními složkami, tak i soukromě samotnými rodinami.

2.4 Nové etnicko-teritoriální uspořádání východní, střední a jihovýchodní Evropy (1944–1948)

Tato kapitola se zaměřuje na hlavní fázi násilných přesunů obyvatel v Evropě ve 20. století. Hlavním tématem je vyhnání 12 až 14 milionů Němců – uprchlíků a vyhnanců – a statisíce mrtvých obětí. Dvě třetiny obyvatel odsunutých do čtyř zón obsazených vítěznými armádami pocházely z východních oblastí Německé říše, které připadly po válce Polsku a Sovětskému svazu. Další třetinu tvořili příslušníci německých menšin ze střední a jihovýchodní Evropy. Důležitým úkolem je ukázat, že se u německých vyhnanců nejednalo o skupinu s identickým osudem, nýbrž že jsou jejich zkušenosti v závislosti na jednotlivých skupinách specifické a navíc individuálně velmi rozdílné. Zařazení vyhnání Němců do kontextu jiných případů nuceného přesídlení ve východní a střední Evropě v tomto období názorně přibližuje jednak jeho mimořádný rozměr a zároveň zobrazuje úzké propojení průběhu jednotlivých událostí. Protože nucené přesídlení celých skupin obyvatel

a nové osídlení příslušných oblastí představovaly zpravidla paralelně probíhající proces, je třeba věnovat pozornost také poslední jmenovanému aspektu. Vzhledem ke komplexnosti tématu vyplývající z časové paralelity událostí a procesů, které probíhaly v různých zeměpisných oblastech, lze popis situace rozdělit do čtyř územně definovaných bloků: Polsko a východní oblasti Německa přičleněné k Polsku, severní část Východního Pruska pod sovětskou správou, Československo a jihovýchodní Evropa.

Pro hlubší porozumění tohoto období etnické homogenizace je důležité zdůraznit, že největší část přesunů obyvatelstva proběhla v souvislosti s etablováním poválečného uspořádání Evropy, čili až po skončení příslušných vojenských konfliktů. Vysídlení obyvatel probíhalo za obtížných podmínek prvních poválečných let a týkalo se válkou těžce postižených regionů a rozvrácených společností s oslabeným státovým uspořádáním. Takto ztížené podmínky, za nichž nucené přesídlení obyvatel probíhalo, přispěly k tomu, že postižené osoby vnímaly tyto situace velice dramaticky. Také společnosti, které vysídlené obyvatele přijímaly, byly postaveny před enormní výzvou.

Mnoho případů vyhánění a přesídlení provázela také - alespoň v určitých fázích - vysoká míra násilí. Násilí bylo často vědomě používané a účinný prvek, jak lidi přinutit k opuštění domova a dosáhnout tak rychleji cíle „etnického oddělení“ společnosti. Pozorujeme to především v případě vyhánění německých obyvatel, ale setkáváme se s tímto přístupem i u jiných skupin, například u Poláků, Ukrajinců, Maďarů, Srbů, Chorvatů a Italů. Zde se také často jednalo o hluboce zakořeněné animozity a dlouhotrvající národní, etnické a sociální konflikty. Je samozřejmé, že v případě Němců hrály významnou roli kromě dřívějších konfliktních situací i nedávné zkušenosti z německého válečného tažení a z okupace německou armádou. Pro vyhnání Němců v tak totalitní podobě byl zvolen princip kolektivní viny a kolektivního potrestání. V případě Polska se k tomu přidala ještě představa, že Polsko obdrží německá území jako odškodnění za zpusťšenou zemi a náhradu za území na východě Polska, nyní obsazená Sovětským svazem. Popis událostí se v této kapitole soustředí na postoje a zážitky skupin a jednotlivců při událostech vyhánění. Cílem však je zachytit tuto problematiku z mnoha úhlů pohledu. Proto je vedle zaměření na prožitky a svět lidí postižených násilnou migrací věnována pozornost také bezprostředním vykonavatelům vyhánění a jejich motivaci. Zároveň mohou příklady humánního chování a solidarity přiblížit široké spektrum možností jednání v jednotlivých situacích.

Vyprávění, lidské příběhy a předměty se vztahem k biografickým prožitkům názorně přibližují šíři zažitých událostí a umožňují pochopit, proč některé zkušenosti vyplývající z nucené migrace lze chápat jako univerzální a podstatné.

2.4.1 Etnická homogenizace střední a východní Evropy po 2. světové válce v přehledu

V návaznosti na kapitulu 2.2 o plánech Spojenců a exilových vlád týkajících se poválečného uspořádání Evropy prezentuje tato část výstavy celkový přehled skutečně provedeného vyhnání a nuceného přesídlení. Masivní přesuny obyvatelstva v letech 1944 až 1948 jako následek zruďností 2. světové války změnily převratně a natrvalo demografickou strukturu střední a východní Evropy. Dynamická mapa, umístěná v expozici, zprostředkovává představu o těchto událostech z pohledu času, území a počtů a ukazuje, jak nejrůznější nucená opatření ve svém průběhu do sebe zapadala.

2.4.2 Násilná migrace obyvatel v souvislosti s posunem Polska na západ

Vyhnání Němců z východních oblastí Německé říše (Východní Prusko, Západní Prusko, Gdaňsk, Pomořany, východní část Braniborska, Slezsko) a z Polska bylo ve svém průběhu úzce propojeno s příchodem polského, nuceně vysídleného obyvatelstva z východních částí Polska, které byly postoupeny Sovětskému svazu. V této souvislosti prezentuje tato část výstavy srovnávací pohled na etnickou homogenizaci na bývalém německém i polském území.

Dohody o přesídlení obyvatelstva, uzavřené v září 1944 mezi Polským výborem národního osvobození a vládami sovětských republik Běloruska, Litvy a Ukrajiny, byly zaměřeny na dosažení etnické homogenizace regionů na obou stranách nově vytyčené hranice. Přes formální „dobrovolnost“ podléhala tato přesídlení – jak lze názorně doložit na polsko-ukrajinském národnostním konfliktu – často vnějším tlakům. Tak byl například v důsledku virulentně a brutálně vedené polsko-ukrajinské občanské války, pokračující i po sovětském dobytí východních území Polska, vyvíjen právě na polské straně vysoký nátlak na vystěhování obyvatel.

Vyhnání východopolského obyvatelstva směrem na západ probíhalo za obtížných podmínek posledních válečných měsíců a prvních měsíců po skončení války v Evropě. Špatné zásobování potravinami, nefunkční doprava a telekomunikace rozhodující měrou ovlivnily průběh akcí zaměřených na přesuny obyvatelstva.

Vznikající společnost polských novousedlíků v regionech označovaných v Polsku propagandisticky jako „znovuzískaná území“ se skládala z obyvatel vyhnaných z východního Polska, přesídlenců z centrálního Polska a reemigrantů ze západní Evropy (např. dělníků vracějících se z Německa z totálního nasazení). Vzhledem k rozdílné výchozí materiální situaci a rozdílné motivaci vznikalo napětí mezi jednotlivými skupinami. Situaci ještě vyostřovaly rozsáhlé válečné škody

v některých bývalých německých oblastech a konfliktní propojení vztahů německých, polských a sovětských aktérů.

Přítomnost německého obyvatelstva viděla polská vláda jako překážku již zahájeného připojení těchto území k centrálnímu Polsku a jejich následného osídlení Poláky. Proto bylo třeba vyhnat co nejvíce Němců ještě předtím, než Spojenci zásadně rozhodnou o jejich „transferu“. Na začátku této fáze bránili proto Poláci Němcům, kteří utekli na konci války před postupující frontou, aby se vrátili do svých domovů. Pak následovalo „divoké vyhánění“ německého obyvatelstva z příhraničních okresů jednotkami Polské lidové armády, které vyvrcholilo v červnu 1945. Tyto akce provázela velká brutalita, jejímž následkem byl vysoký počet obětí na životech a velké materiální ztráty.

Při provádění protiněmeckých opatření se polské úřady opíraly o zvláštní zákony vydané na konci války, které ponechávaly velký prostor pro výklad a usnadňovaly tak diskriminaci Němců a zrušení jejich občanských práv, umožnily vyvlastnění jejich majetku, internaci do táborů a vykořisťování. U mnoha postižených vedly zažívaná bezmoc a hluboká materiální nouze, ale také pocit být cizincem v rodné zemi k tomu, že mnozí spatřovali nakonec v nuceném vysídlení východisko ze zoufalé situace.

S usnesením Spojenců na Postupimské konferenci o „spořádaném a humánním převedení“ Němců začala fáze organizovaného vysídlování německých obyvatel. Skutečnost, že pro postižené neprobíhala v žádném případě „humánně a spořádaně“, dokládá příklad „Operace Swallow“, což bylo vyhnání německých obyvatel z území na východě od Odry a Lužické Nisy do britské okupační zóny v roce 1946. Zde došlo hlavně během zimních měsíců k umrznutí a úmrtí osob, protože nákladní vagony určené pro transport nebyly dostatečně vybaveny topnými zdroji, topivem a potravinami. Mimoto se vyhánění obyvatel stávali během transportu často obětí přeпадů a násilností.

V některých regionech byli Němci nuceně zadržováni, protože byli nepostradatelní jako odborníci a pracovní síly pro výstavbu poválečného polského hospodářství. Mimoto byl na statisíce lidí (např. z Horního Slezska a Mazurska) vyvíjen nátlak, aby si nechali prověřit svůj údajně polský původ a přijali polskou státní příslušnost.

2.4.3 Severní část Východního Pruska pod sovětskou správou

Historie vysídlení německého obyvatelstva ze severní části Východního Pruska spravované Sověty se zásadně liší od průběhu vysídlení Němců z Polska a Československa. Zatímco zde byla snaha Němce co nejrychleji vystěhovat, v sovětské části Východního Pruska byli obyvatelé zadržováni, protože je sovětská

vláda potřebovala jako pracovní síly a odborníky pro obnovu země. Tento postup byl možný jen na základě skutečnosti, že na Postupimské konferenci nebylo o německém obyvatelstvu Východního Pruska přijato žádné rozhodnutí. Na tomto území tedy neplatila usnesení postupimské konference, takže sovětská strana nebyla povinná podávat ostatním Spojencům informace o počtu Němců, o dodržování lhůt či průběhu jejich vykázaní. Čekání na výjezd provázelo povětšinou hlad, masová úmrtí, zvláště a otrocká práce. V první době sovětské vojenské nadvlády panovalo právní vakuum, ve kterém docházelo k mnoha trestným činům ze strany příslušníků sovětské armády. Už v únoru roku 1945 začala Rudá armáda odvlékat dospělé, práce schopné Němce do vnitrozemí Sovětského svazu. Většina zbylého německého obyvatelstva byla opakovaně vyháněna z jednoho místa na druhé, takže zažívala již ve svém domovském regionu pocit vykořeněnosti. Do roku 1948 přišlo o život více než 100 000 německých civilistů.

Teprve v letech 1947/48 byla většina Němců ve třech větších akcích vysídlena do sovětské okupační zóny v Německu. Poslední transporty směřovaly do NDR v roce 1951. Již ve fázi nuceného vysídlení německého obyvatelstva a paralelně s ním začali Sověti systematicky, ve dvou fázích, nově osídlovat region nazývaný od této chvíle jako Kaliningradská oblast. Velká část sovětských novousedlíků pocházela z centrálních ruských oblastí a byla cíleným nábořem získávána k obnově průmyslu a zemědělství.

2.4.4 Vyhánění z Československa

Bezprostředně po Pražském povstání začátkem května 1945, kterým skončila německá okupace, přijala československá vláda opatření vedoucí k vytlačování německých a maďarských obyvatel na okraj společnosti, zrušení jejich občanských práv a vyvlastnění majetku. Tento postup umožnila nařízení, známá jako Benešovy dekrety, která připravila částečně už v době války exilová vláda za vedení Edvarda Beneše a později je schválil parlament. Tato nařízení prohlašují obě národnostní skupiny obyvatel za „státně nespolehlivé osoby“ a zbavují je československého státního občanství.

Stejně jako v Polsku měl být také v Československu vyhnán co největší počet etnických Němců ještě před plánovanou konferencí Velké trojky. Situaci Němců provázelo až do jejich vyhnání zbavování občanských práv, vyvlastňování majetku, internace v táborech a násilné excesy (například v Ústí nad Labem, Postoloprtech, nebo takzvaný brněnský pochod smrti). Regionální příklady ozřejmují, že se v případě násilných akcí proti německému obyvatelstvu nejednalo o spontánní výbuchy zloby, nýbrž že byly téměř vždy prováděny organizovaně na státní příkaz. Dynamika tzv. „divokého vyhánění“ byla spojena se zájmy československé vlády,

kteřá chtěla nastolit jasnou situaci ještě pŕed usnesením vítězných mocností. V rámci závěŕů Postupimské dohody dali Spojenci pokyn vládám Polska a Československa, aby „divoké vyhánění“ zastavily. V roce 1946 začalo pak organizované vysídlení Němců do americké a sovětské okupační zóny.

Protože Spojenci v Postupimi legalizovali jen vysídlení Němců, nikoli však maďarského obyvatelstva z Československa, uzavřelo Československo s Maďarskem v r. 1946 dohodu o vzájemné výměně obyvatel. Ta se týkala maďarsky mluvících obyvatel žijících na jižním Slovensku a Slováků žijících v Maďarsku. Obsahem dohody bylo, že se ze Slovenska vystěhuje stejný počet Maďarů, jako byl počet Slováků, který se v Maďarsku hlásil k přestěhování na Slovensko. Vedle vysídlení do Maďarska byli etničtí Maďaři také deportováni do českých zemí, čímž se mělo dosáhnout jednak slovakizace Slovenska a na druhé straně zmírnění nedostatku pracovních sil v západní části Československa.

Pro dosídlení pohraničí dříve obývaného Němci vypracovala československá vláda náročné programy. Zatímco v letech 1945/46 probíhalo osídlování ještě většinou dobrovolně, byla od roku 1947 zavedena i nucená opatření, která však většinou nevedla k výraznému úspěchu. Zároveň se začali lidé navracet do vnitrozemí, což mělo za následek dlouhodobý úpadek a zpusťošení celých částí pohraničí.

2.4.5 Situace německých menšin v Maďarsku, Jugoslávii a Rumunsku na konci války

Násilné vyhnání německých menšin ze států jihovýchodní Evropy se ve svém průběhu a výsledku výrazně odlišuje nejen od průběhu vyhánění Němců z východních částí Německé říše, z Polska a Československa, ale liší se i vzájemně. Tomu také odpovídají zkušenosti postižených obyvatel: Maďarsko se aktivně snažilo dosáhnout u Spojenců vysídlení svých menšin, Jugoslávie vykázala německou menšinu ze svého území bez souhlasu Spojenců, Rumunsko tento nárok neuplatnilo.

Ještě než se v Maďarsku začalo pracovat na plánech jak naložit s německou menšinou, deportovala koncem roku 1944 a v lednu 1945 Rudá armáda 35 000 Maďarů a příslušníků německé menšiny do sovětských pracovních táborů. V polovině roku 1945 se provizorní vláda Maďarska zasadila u Spojenců o povolení vysídlit svou německou menšinu. Při těchto úvahách hrály důležitou roli hospodářské aspekty. Vláda vydala několik nařizení, která silně omezovala osobní i vlastnická práva Němců. Maďarsko, které se samo zasadilo u Spojenců o vykázání svých menšin, obdrželo jako jediný stát jihovýchodní Evropy oprávnění vyplývající z Postupimské dohody, že může německé obyvatelstvo vysídlit. Maďarská vláda začala po politicko-ekonomických úvahách realizovat vysídlení německé menšiny

v roce 1946, avšak jeho průběh byl spojen s daleko menším výskytem násilí než v ostatních zemích. Němci, žijící v Maďarsku, byli ve srovnání s německými menšinami v jiných státech střední a východní Evropy vůči maďarskému státu silně loajální a proto také vycházeli z toho, že jejich vysídlení je jen dočasné. Etnická a politická kritéria násilné migrace, jimiž maďarské úřady argumentovaly vůči Spojencům, ustupovala v porovnání se sociálními a hospodářskými aspekty stále více do pozadí. Rozhodujícím faktorem zde byla nutnost přijmout etnické Maďary ze Slovenska, kteří museli na základě slovensko-maďarské výměny obyvatel Slovensko opustit. Přibližně 150 000 příslušníků německé menšiny bylo roku 1946 vysídleno do americké okupační zóny, v letech 1947/48 následovalo dalších 50 000 do sovětské zóny. Asi polovina německého obyvatelstva však mohla v Maďarsku zůstat.

V Jugoslávii bylo německé obyvatelstvo, které zde po evakuaci a útěku zůstalo, po vítězství jugoslávské komunistické Lidové osvoboditelské armády postiženo zvláště tvrdými odvetnými opatřeními. Rozhodující zde bylo obvinění z kolektivní kolaborace s německou okupační mocí, aniž se prověřovalo chování jednotlivců během války. Již v listopadu 1944 vydala Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie (AVNOJ) dekret o majetkovém vyvlastnění německé menšiny a zrušení jejich občanských práv. Rudá armáda deportovala příslušníky německé menšiny na nucené práce do Sovětského svazu. Západní mocnosti a také Sovětský svaz nesouhlasily však s „transferem“ německé menšiny podle usnesení z Postupimi, který požadovala jugoslávská vláda na přelomu let 1945/46. Následně bylo veškeré německé obyvatelstvo systematicky internováno do sítě táborů. Nucená práce, týrání, hlad a nedostatečná lékařská péče měly za následek mimořádně vysoký počet úmrtí, zvláště u dětí a starších osob – o život přišlo celkem okolo 60 000 lidí. Části německého obyvatelstva se podařilo do roku 1947 uprchnout do Maďarska. Při rušení internačních táborů od roku 1948 byli v nich umístění lidé odsunováni do Maďarska a Rakouska. V rámci slučování rodin se několik desítek Němců, kteří v Jugoslávii zůstali, vystěhovalo v 50. letech minulého století do Spolkové republiky Německo.

V Rumunsku se koncem války většina německé menšiny nacházela ještě ve svých domovských obcích. Jejich obyvatelé zažívali drancování a násilné činy jak ze strany sovětských vojáků, tak i ze strany Rumunů. Ty se však výrazně lišily od událostí, které se odehrávaly v Polsku, Československu a Jugoslávii. Nejhorším a traumatizujícím zážitkem rumunských Němců bylo zavlčení asi 70 000 práceschopných osob do sovětských pracovních táborů v lednu 1945. Tyto deportace byly součástí reparačních nároků, které západní mocnosti přiznaly Sovětskému svazu. Po návratu většiny zavlčených osob v roce 1949 mohli přežít

v Rumunsku zůstat. Přestože se v Rumunsku objevovaly úvahy o vykázní německé menšiny ze země, nebyly tyto plány dovedeny do konkrétní podoby. K vysídlení německých obyvatel nedošlo, ale od 60. let minulého století narůstal počet lidí, kteří si podávali žádost o vystěhování do Spolkové republiky Německo. Přesto v Rumunsku přetrvala až do pádu železné opony intaktní německá menšina.

3. Uprchlíci a vysídlenci v Německu od roku 1945

[2. patro]

Třetí část trvalé expozice se ve čtyřech chronologických úsecích zabývá historií asi 12,5 milionů občanů poválečného Německa, kteří přišli do země jako uprchlíci nebo vysídlenci. Jejich rozdílné osudy a zkušenosti na východě i západě země jsou prezentovány ve vzájemných souvislostech. Paralelně k integračnímu procesu těchto utečenců zobrazuje výstava také imigraci přibližně 4,5 milionů Němců, kteří se do Spolkové republiky Německo vystěhovali během dalších desetiletí legálně, jako tzv. "pozdní vysídlenci" (Spätaussiedler). Zobrazuje však také osudy německých menšin žijících ve střední, východní a jihovýchodní Evropě.

Na příkladu jednotlivých případů jsou popsány těžké následky nucené migrace, které se projeví střednědobě i dlouhodobě na socioekonomické a politické rovině a ovlivnily také kulturu vzpomínání. Mnohvrstevná, konfliktní diskuse o vyhánění Němců představuje také určitý druh seismografu pro nadgenerační společenský proces při hledání vlastní identity. Trvalo dlouho - jak v Německu tak i ve státech střední a východní Evropy - než byly vyhnání obyvatel a s ním spojené kulturní i teritoriální ztráty uznány jako nezvratitelné. Zpracování tragických zkušeností, které vyhnání a útěk provázely, trvá pro mnohé postižené dodnes. Se zúženým pojmem integrace, který se ve Spolkové republice dlouhodobě chápal zejména z materiálního úhlu pohledu, se přehlížely ostatní dimenze začlenění. Proto výstava tematizuje i nemateriální následky vysídlení. Diskuse o tematickém komplexu vysídlení je vedle otázky uznání příkoří a vedle integrace pokaždé také součástí diskuse o společenském a osobním sebepojetí po prožitém období nacionálního socialismu a událostí 2. světové války. Přitom jde také o to, přiblížit širší individuálních způsobů reakce - od revizionismu přes vytěšňování prožitého, či akceptaci vyhnání jako trestu za provinění, až po snahy o vzájemné usmíření.

Rozsáhlé dopady násilné migrace nezasáhly po 2. světové válce jen Spolkovou republiku Německo a NDR, nýbrž také celou řadu dalších evropských zemí. Pomalé srůstání milionů nově příchozích obyvatel s původní německou společností, kdy migranti činili přibližně čtvrtinu obyvatelstva v každém z obou německých států, pojímá výstavní koncepce jako historii vzájemného vztahu. Pozornost je sice zaměřena na zkušenosti a životní podmínky uprchlíků a vysídlenců, které ale

zároveň vytvářejí kontrast s líčením životních podmínek starousedlíků. Ve zpětném historickém pohledu se jeví integrace jako složitý a dlouhotrvající, ale nakonec zdařilý společenský experiment. Výstava ukazuje, že tento průběh nebyl na začátku vůbec jasný a odvíjel se daleko komplikovaněji, než se často jeví. Přijetí uprchlíků a vysídlenců bylo pro německou poválečnou společnost konstitutivním prvkem.

Význam útěku a vyhnání z hlediska kultury vzpomínání byl vždy také politickým argumentem. Konjunkturálně ovlivňované debaty určovaly rozhodujícím způsobem vztah Německa k jeho východním sousedům a měly zásadní význam pro proces vzájemného porozumění a smíření. Chronologická struktura této části výstavy se opírá o rozhodující etapy pozvolné proměny těchto vztahů. Dokládá, že vyrovnávání se s následky nucené migrace od společnosti vyžaduje, aby se tento příběh vyprávěl se všemi spleťnými souvislostmi.

Dalším důležitým aspektem, který tato část výstavy vyzdvihuje, je vztah mezi veřejnou kulturou vzpomínání a vzpomínkami rodin. Zkušenosti z osobních ztrát, zažitých v souvislosti s útekem nebo vyhnáním, které v paměti rodin přetrvávají a mohou být předávány z generace na generaci, je třeba věnovat zvláštní pozornost. Veřejnost si dodnes vytváří jejich obraz hlavně na základě vlivu zájmových svazů německých vyhnanců. Jejich působení většinou probíhalo a dosud probíhá v souladu s politikou spolkové vlády a vlád jednotlivých spolkových zemí.

3.1 Společenský experiment

Nikdo, ani Spojenci, neměl připraven žádný plán, když v roce 1945 začali němečtí uprchlíci a vysídlenci proudit do okupačních zón, kde se stále ještě nacházelo víc než 10 milionů tzv. displaced persons a miliony evakuovaných německých občanů. Vítězné mocnosti společně uplatňovaly vůči německým vysídlencům nejprve politiku asimilace. Výstava dokládá, jak německé civilní úřady podle pokynů a pod dozorem spojeneckých armád a za nejobtížnějších podmínek organizovaly evidenci, ubytování a stravování těchto lidí. Protože byla velkoměsta většinou zcela zničena, byli imigranti posíláni hlavně do venkovských oblastí. Pomocí uprchlických táborů, nařízeného ubytování v soukromí a zřízení nouzových ubytoven se proud imigrantů všude provizorně usměrňoval. Důležitou roli při zmírnění nuzných poměrů hrála humanitární pomoc církví. Vedle nutnosti zvládnout sociální vyhocenost dané situace reagovali Spojenci také na možná politická rizika migrační problematiky, kdy nově příchozí rozdělili do jednotlivých okupačních pásem, rychle jim udělili německé občanství, avšak zakázali jim zakládat politické strany.

Hlavní pozornost této části expozice se zaměřuje na zobrazení životních podmínek a zážitků uprchlíků a vysídlenců. Ty vypovídají o tom, že tehdy v Německu žádná

„kultura vítání“ (Willkommenskultur) nepanovala. Naopak, docházelo k ostré konkurenci při rozdělování nedostatkových zdrojů - ubytování, stravování, práce. Zároveň na sebe ve stísněném prostoru narážely odlišné mentality, konfese a rozdílná socializace. Ze strany starousedlíků přicházely projevy hluboce zakořeněných předsudků, sociálního vyloučení a diskriminace, na druhé straně ale také projevy pochopení, ochoty pomáhat a projevy solidarity. Pro uprchlíky a vysídlence patřil pocit vykořenění, nejistota provizorní existence v uprchlických táborech a provizorních ubytovnách a zoufalé hledání ztracených rodinných příslušníků k nejdramatičtějším zkušenostem této doby. Celou situaci zosťvovala vysoká nezaměstnanost a často zaměstnání neodpovídající vlastní profesi spojené se sociální degradací. Pocity cizoty na jedné straně a zamítavý postoj na straně druhé přetrvávaly ještě dlouhou dobu.

Přistěhování milionů lidí došlo v obou německých poválečných společnostech k rozsáhlým strukturálním změnám, i když existovaly podstatné regionální rozdíly. Podíl uprchlíků a vysídlenců se pohyboval na začátku v rozmezí od tří procent ve francouzském okupačním pásmu až do 50 a více procent v Sověty obsazeném Meklenbursku. Důsledkem byl největší rozsah změn konfesijní mapy Německa od konce Třicetileté války r. 1648. Ještě v roce 1949 nebyla zdaleka zodpovězena otázka, zda se podaří natrvalo integrovat osm milionů uprchlíků a vysídlenců v západních okupačních zónách a 4,5 milionu v sovětské zóně. Vysoký podíl vyhnaných německých obyvatel na vystěhovalcích, kteří směřovali do zámoří, je jednoznačným důkazem této situace.

3.2 Konfliktní společnost a německá otázka

V této části expozice se jedná o státní opatření přijatá za účelem zlepšení sociální a hospodářské participace uprchlíků a vysídlenců na společenském dění jako důsledek odklonu od dosud preferovaného modelu asimilace. Ve Spolkové republice Německo situaci významně ovlivnil Zákon o vyrovnání škod způsobených válkou (Lastenausgleichsgesetz, 1952) a Spolkový zákon o vyhnancích (Bundesvertriebenengesetz, 1953). Rozšíření obcí a stavba nových měst umožnily postupné zrušení uprchlických táborů. Uprchlíci byli také usazováni do ekonomicky prosperujících regionů. Rychlý hospodářský rozmach Západního Německa v rámci studené války byl samozřejmě nejdůležitějším předpokladem pro řešení masivních sociálních problémů. Na západoněmeckém hospodářském zázraku měli uprchlíci podstatný podíl. Přesto ale prezentace jasně ukazuje, že integrační proces trval déle a byl složitější, než se při zpětném pohledu jeví. Ještě kolem roku 1960 asi polovina vysídlenců v průzkumu uváděla, že si přeje vrátit do své vlasti. S tím kontrastuje situace v NDR, která stála v zásadě před stejnými problémy, ale

v souvislosti s budováním komunistického společenského systému zvolila jiná řešení. Cílem byla asimilace a pokus o vytěsnění všech vzpomínek na útěk a vyhnání z paměti.

Založením Ministerstva pro vysídlence, uprchlíky a válečné invalidy (1949) se stal úkol integrace součástí spolkové agendy. V roce 1948 vznikly první krajské spolky – landsmanshafty, které se v roce 1958 sdružily ve Svazu vyhnanců (Bund der Vertriebenen). Některé spolky, jako například katolická Ackermann-Gemeinde, se vědomě ke Svazu vyhnanců nepřipojily. Mnoho vysídlců se vzdalo zcela možnosti členství v těchto organizacích.

Na stranickopolitické úrovni získal Blok z vlasti vyhnaných a práv zbavených (Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten) jen přechodně na významu. Výstava se zabývá ministerstvem, svazy a stranami na pozadí kontinuity v kariéřním uplatnění mezi nacistickým státem a bonnskou republikou. Tématem je také Charta německých vyhnanců z vlasti (Charta der deutschen Heimatvertriebenen z r. 1950), ve které formulovaly krajské spolky a svazy hlavně své sociálněpolitické požadavky na spolkovou vládu. Mimoto zde postulovaly „právo na vlast“ a zároveň „zřeknutí se pomsty a odplaty“. Výstava vykresluje celou širší interpretací tohoto kontroverzně diskutovaného dokumentu. Každoroční setkávání krajských spolků měla silný mobilizační účinek a vysídlení tvořili důležitou voličskou klientelu. Začaly fungovat patronace západoněmeckých obcí nad skupinami vysídlců z bývalých německých měst a okresů. Naproti tomu v NDR neexistoval pro vysídlence žádný zvláštní status, naopak - v důsledku striktní asimilační politiky byla považována „otázka přesídlců“ začátkem 50. let minulého století za vyřešenou. Proporcionálně velké množství vysídlců také opouštělo sovětskou okupační zónu a později NDR.

Expozice dokládá, že tato otázka měla vždy také značný zahraničněpolitický význam, hlavně ve vztahu ke státům střední a východní Evropy. Bonnská vláda poválečnou hranici na Odře a Nise neuznala. Nejdůležitější německá otázka zůstávala nevyřešena. Spolkový kancléř Adenauer se vyhýbal jednoznačnému prohlášení o budoucnosti dřívějších německých území na Východě a podporoval tím u svazů vyhnanců očekávání, která už neodpovídala reálně-politické skutečnosti. Zvláště v této době byla silná pozice vysídlců důležitým faktorem vnitrostátní politiky a s tím spojené rétoriky v intencích studené války. Do této doby spadají snahy o uznání vyhnání Němců jako stalinského zločinu. Vedle morální dimenze zde šlo nakonec i o politický argument, pro který byly mimo jiné důležité i pokud možno vysoké počty obětí na životech. V těchto souvislostech je třeba vzít rovněž v úvahu iniciativní úlohu vysídlců, která podporovala zapojení Spolkové republiky Německo do mezinárodní úmluvy o genocidě v roce 1954.

3.3 Mezi polarizací a vzájemným porozuměním

V této kapitole se jedná o zásadní společenskou změnu, která dala debatě o událostech vyhánění, vedené ve Spolkové republice Německo v 60. letech minulého století, nový směr. Změna kurzu zahraniční politiky, která s tím byla spojena, byla samozřejmě možná jen za příznivých podmínek mezinárodního uvolňování napětí mezi oběma hlavními mocnostmi. V zásadě šlo o to, postavit vztah k východoevropským státům a k NDR na novou základnu. Expozice vyzdvihuje význam gest ze strany církví zaměřených na proces smíření, tak jak byla artikulována mimo jiné v Tübingenském memorandu (Tübinger Memorandum, 1961), Pamětním spisu Evangelické církve v Německu o situaci vyhnanců (Denkschrift zur Lage der Vertriebenen der Evangelischen Kirche in Deutschland, 1965) a v korespondenci mezi polskými a německými katolickými biskupy (1965), a která se setkala s ostrou kritikou. Už vlády kancléřů Erharda a Kiesingera signalizovaly prostřednictvím obchodních smluv, uzavřených se státy střední Evropy, a vydáním tzv. mírové nóty z r. 1966 nový postoj. Nakonec to byla koalice sociálních demokratů a liberálů kabinetu Willyho Brandta, která změnu kurzu provedla a začala uskutečňovat tzv. Novou východní politiku (Neue Ostpolitik). Jejím dovršením bylo uzavření mezistátních smluv mezi Bonnem a Moskvou (1970), Varšavou (1970) a Prahou (1973), a dále Smlouvy o zásadách vztahů s NDR (Grundlagenvertrag, 1972). Na základě těchto smluv byla uznána hranice na Odře a Nise jako západní hranice Polska a potvrzena nedotknutelnost hranic. Po uzavření Varšavské smlouvy bylo následně dohodnuto legální vystěhování 120 000 občanů německého původu z Polska a byla vyřešena otázka vzájemného vyplácení důchodů. Vůči Československu byla prohlášena Mnichovská dohoda a nucené postoupení sudetoněmeckých oblastí za neplatné. Politika uvolňování napětí usnadnila cestování do zemí původu. V důsledku těchto přeshraničních kontaktů přispívali také vysídlení Němci a jejich potomci ke vzájemnému porozumění mezi starou a novou vlastí. Sbližování na zahraničně-politické úrovni umožnilo mimoto vytvoření důležitých německo-polských partnerství měst. Města Brémy a Gdaňsk uzavřela v r. 1976 první spojení tohoto druhu. V NDR uzavřelo město Drážďany partnerskou smlouvu s polskou Vratislaví již v r. 1959.

Materiály výstavy jasně dokumentují, že Nová východní politika byla přijímána západoněmeckou společností vysoce kontroverzně. Důležitým dokladem je vášnivě vedená debata z května 1972 o ratifikaci tzv. Východních smluv (Ostverträge), čili smluv uzavřených se státy střední a východní Evropy, která byla jednou z nejvážnějších sporů v historii Spolkového sněmu. Části liberální FDP, především ale křesťanskodemokratická CDU/CSU podrobily vládu tvrdé kritice. Svazy vyhnanců se následkem těchto konfliktů od SPD více distancovaly a přiblížily se ještě více

stranám křesťanských demokratů. Právě tyto svazy se podílely zejména na žalobách podaných ke Spolkovému ústavnímu soudu, které napadaly smlouvu o vzájemných vztazích uzavřenou mezi oběma německými státy a také smlouvy se státy střední a východní Evropy. Ale i přes vynaložení značné síly v boji proti Východním smlouvám a německo-německé politice sblížení musely svazy vyhnanců konstatovat, že se ztrátou bývalých německých území na Východě se smířila nejen většina Němců, ale postupem času i většina vysídlených krajanů. Veřejný vliv organizované politiky vysídlených Němců v 70. letech minulého století již výrazně poklesl. Důvodem bylo mj. i to, že se mladší generace z rodin vysídlenců cítila dobře integrovaná. Věková struktura svazů a snižující se počty jejich členů zde také sehrály svou roli. V této době se začala rozvíjet péče o kulturní dědictví v historických regionech jejich původu a stala se hlavní náplní jejich činnosti. Na základě ustanovení § 96 Spolkového zákona o vyhnancích se začala zakládat různá zemská muzea, výzkumná zařízení a knihovny.

3.4 Vzpomínání a paměť v proměně

Poslední kapitola objasňuje, jak se s ukončením studené války opět zásadně změnila rámcové podmínky pro společenský proces vyjednávání spojený s otázkou vysídlenců. Pád železné opony nastavil výhybky pro mírové srůstání Evropy. Prostřednictvím Smlouvy Dva plus čtyři byly ve smyslu mezinárodního práva s konečnou platností uznány stávající hranice a vyšlo prohlášení o zřeknutí se nároku na území východně od hraniční linie na Odře a Nise. Na rozdíl od začátku 70. let teď nedošlo k žádným velkým debatám o otázce hranic. Sjednocením Německa začaly spolu srůstat dvě společnosti, v nichž se celá desetiletí praktikoval rozdílný způsob přístupu k tématu vyhnání. Po dlouhá desetiletí mohli vysídlení občané žijící v NDR pěstovat svou identitu jen v soukromé sféře. Pro vysídlence a jejich potomky bylo však nyní daleko snadnější navštěvovat země svého původu, které museli na konci 2. světové války nuceně opustit. Mnoho vysídlených obyvatel se angažuje od té doby soukromě nebo v rámci organizované činnosti krajských spolků v charitativní sféře nebo při obnově kulturních památek. Tímto způsobem přispívají ke smíření stejně jako polské a české iniciativy, které německou minulost pojmají stále více jako součást své vlastní regionální identity. Také na mezistátní úrovni učinili představitelé států pro vzájemné porozumění řadu symbolických politických gest.

Zvyšující se rezonanci tématu útěku a vyhnání v kultuře, médiích a beletrii ve sjednoceném Německu zkoumá výstava v širších souvislostech. Již v 90. letech minulého století se rozšířil pohled německé společnosti na vlastní historii. To vedlo na jedné straně ke kritickým diskusím o roli wehrmachtu v ničivé válce a ke stavbě

Památníku holocaustu za zavražděné Židy v Evropě v centru Berlína. Zároveň se ale stále více připomínají i osobní zážitky ze ztráty domova, jak je vidět právě i v beletrii a médiích. Důležitými signály byla například televizní dokumentace programu ZDF *Die große Flucht* (Velký útěk, 2001) a zveřejnění novely *Im Krebsgang* Güntera Grasse (2002), která vyšla česky pod názvem *Jako rak*. Toto téma se ale už dávno stalo také součástí každodenní kultury, jak dokládají např. kuchařské knihy s tradičními recepty. Dalším fenoménem, který se projevuje už nějaký čas, je znovuobjevení pojmu „Heimat“ (vlast, domov) v rámci živé a mnohostranné debaty.

Toto téma v sobě však stále ještě skrývá konfliktní potenciál, promítající se do vnitřní i zahraniční politiky. Je to vidět například na debatách o společnosti Pruská svěrenecká správa (Preußische Treuhand), o výkladu a platnosti Benešových dekretů a v otázce založení národního místa vzpomínání na útěk a vyhnání Němců. Společná iniciativa tehdejší předsedkyně Svazu vyhnanců Eriky Steinbachové a sociálnědemokratického politika Petera Glotze, která vedla k velmi silné polarizaci ve společnosti, se neprosadila. V r. 2008 schválil Spolkový sněm založení Spolkové nadace Útěk, Vyhnání, Smíření pod zastřešením Německého historického muzea v Berlíně. Tímto spojením se historie útěku a vyhnání na institucionální úrovni integrovala do kulturní paměti sjednoceného Německa a explicitně do kontextu kulturní činnosti orientované na vzájemné porozumění a smíření.

Útěk a vyhnání zůstávají ve 21. století globální výzvou, s níž se musí německá společnost znovu a znovu vyrovnávat. Už v 90. letech minulého století probudily záběry války a vyhánění obyvatel v bývalé Jugoslávii vzpomínky na vlastní zkušenosti ze ztráty domova. V roce 2015, v době kulminace příchodu uprchlíků do Evropy, byl pojem „uprchlíci“ prohlášen v Německu za tzv. „slovo roku“. Vyrovnávání se s následky útěku a vyhnání je ještě i dnes pro mnoho lidí spojeno s pocity úzkosti, předsudky, ale i s empatií a ochotou pomáhat.